

PHILIPP-ALEXANDER HIRSCH
GEORG-AUGUST-UNIVERSITÄT GÖTTINGEN, NIEMCY
PH.HIRSCH@GMX.AT

Powtórne ugruntowanie prawa. Kantowskie krytyczne ugruntowanie prawa w zapiskach z wykładów *Moral-Mrongoivius II*

1. Dwa otwarte pytania dotyczące Kantowskiej filozofii prawa i odpowiedź Kanta z roku 1784

Prezentację Kantowskiej filozofii prawa długo przytłaczały, a po części przytłaczają do dziś dwa przesady: po pierwsze, że filozofia ta była w istocie efektem późnego rozwoju myśli Kanta, a po drugie, że tylko z trudem można ją uznać za część jego pozostałej filozofii moralności. To, jak fałszywa jest takowa interpretacja można jednoznacznie wykazać na podstawie zapisków z wykładów Kanta o filozofii moralności z semestru zimowego 1784/1785. Chodzi o tak zwane zapiski z wykładów *Moral-Mrongoivius II*, których autorem był Krzysztof Celestyn Mrongowiusz. Zapiski te stanowią nie tylko dokument narodzin Kantowskiej krytycznej filozofii moralnej, pochodzący z czasu tuż przed powstaniem *Ugruntowania metafizyki moralności*. Pokazują one też wyraźnie, że Kant już na początku roku 1780 miał ukonstytuowane jądro swej myśli na temat prawa i że filozofię prawa uznawał za integralną część

jednolitej krytycznej filozofii moralności¹. Będę chciał wykazać, że notatki z wykładów *Moral-Mrongoivius II* mają zasadnicze znaczenie dla zrozumienia historii powstania oraz krytycznej postaci Kantowskiej filozofii prawa. Szczególnie cieszę się, że mogę wystąpić w ramach waszej konferencji „Kant i filozofia polska”². Nie tylko dlatego, że Mrongowiusz był z urodzenia Polakiem i jako językoznawca szczególnie zasłużył się dla polskiego języka, a ponadto przetłumaczył na polski wiele klasycznych dzieł, ale przede wszystkim dlatego, że był on bezpośrednim uczniem Kanta, znawcą jego filozofii, który w trakcie swych studiów na Uniwersytecie w Królewcu uczęszczał na Kantowskie wykłady. Notatki te, podobnie jak ich tłumaczenie na język polski stanowią bardzo cenny zbytek literatury Kantowskiej. Wśród nich szczególne

¹ Por. pierwsze, wstępne badanie tej problematyki (P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784. Immanuel Kants Rechtsbegriff in der Moralvorlesung „Mrongoivius II” und der Naturrechtsvorlesung „Feyerabend” von 1784 sowie in der „Metaphysik der Sitten” von 1797*, Göttingen 2012), gdzie oprócz notatek z wykładu *Moral-Mrongoivius II* uwzględniono również notatki z wykładu *Feyerabend* dotyczące prawa przyrody z roku 1784. W niniejszym artykule próbuję przedstawione tam rezultaty zaprezentować w skróconej formie, ograniczając się w szczególności do *Moral-Mrongoivius II*. Opierałem się głównie na edycjach zebranych pism Kanta Akademie Ausgabe. Cytuję także *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, ale jak wiadomo, *Rechtslehre* w swej źródłowej formie zawiera błędny układ (np. *Vorbegriffe zur Metaphysik der Sitten* następują dopiero po *Einleitung einer Metaphysik der Sitten*, a *Einleitung der Metaphysik der Sitten überhaupt* nie znajduje się, jak można było tego oczekiwać, na końcu *Einleitung in die Metaphysik der Sitten*, lecz dopiero na końcu *Einleitung in die Rechtslehre*), dlatego Bernd Ludwig zaproponował tu przestawienie kolejności (B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, Hamburg 1988 oraz W. Kersting, recenzja: *Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, (wyd.) B. Ludwig, „Archiv für Geschichte der Philosophie” 1989 (71), s. 100 i nast.). Układ zaproponowany przez Ludwiga w wydaniu Meinera (I. Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. 3., verb. Aufl, red. Bernd Ludwig, Hamburg 2009) moim zdaniem jest przekonujący (przynajmniej odnośnie do obu wstępów). Poza tym układ ten odpowiada architektonice niniejszych wywodów. Jednakże na moje merytoryczne rozważania dotyczące Kantowskiej nauki prawa ma on niewielki wpływ. Również notatki z wykładów *Moral-Mrongoivius II* (AA XXIX, s. 595–642) oraz *Naturrecht-Feyerabend* (AA XXVII, s. 1317–1394) są cytowane według „Akademie Ausgabe”. W tej kwestii por. jednak uwagi Żelaznego i Starka (M. Żelazny, W. Stark, *Zu Krzysztof Celestyn Mrongovius und seinen Kollegheften nach Kants Vorlesungen*, [w:] R. Brandt, W. Stark (red.), *Neue Autographen und Dokumente zu Kants Leben, Schriften und Vorlesungen*, Hamburg 1987, s. 279–292), zwłaszcza s. 288 i nast. czy też Delfosse’a (H. P. Delfosse, N. Hinske, L. Kreimendahl, G. Bordoni, *Kant-Index. Stellenindex und Konkordanz zum „Naturrecht Feyerabend”*, Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog 2010), s. XI–XIII. Wszystkie inne teksty też są cytowane wg Akademie Ausgabe.

² Niniejszy tekst jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego 18 maja 2014 roku, podczas międzynarodowej konferencji naukowej „Kant i filozofia polska”, zorganizowanej przez Instytut Filozofii UMK i Polskie Towarzystwo Kantowskie.

znaczenie mają dla nas notatki z wykładów *Moral-Mrongoivius II*, ponieważ, jak chciałbym pokazać, Kantowska filozofia moralna zostaje tutaj wyłożona, a następnie odniesiona do problematyki prawa. Można więc się dziwić, że do niedawna notatki te pozostały w badaniach Kantowskich niezauważone.

Na początek wróćmy jednak do problemu wyjściowego oraz do przesądów związanych z Kantowską filozofią prawa. Już Schopenhauer twierdził krytycznie o tej filozofii: „jest to późne dzieło Kanta, bardzo słabe. Całą Kantowską naukę o prawie jestem w stanie wyjaśnić sobie tylko jako wynik starszej słabości, jako szczególny konglomerat wynikających z siebie błędów”³. Werdykt Schopenhauera na pewno nie może być dzisiaj akceptowany w tak ostrej formie, należałoby jednak podnieść tu dwie wątpliwości. Po pierwsze, dyskusyjne jest, czy filozofia ta daje się rozumieć i systematycznie wyjaśnić na podstawie pozostałej filozofii Kanta dotyczącej moralności. Po drugie należałoby zapytać, czy Kantowska filozofia prawa w istocie stanowi dzieło starości.

Jedynie tym pierwszym pytaniem zajmowali się badacze Kanta minionej generacji⁴. Zgodnie z klasycznym sposobem odczytania Kantowska filozofia prawa jest integralną częścią krytycznej filozofii moralnej: pojęcie prawa oraz prawomocności normy prawa (*Rechtsgesetzt*) daje się wyprowadzić z imperatywu kategorycznego jako najwyższego pryncypium moralności (*Sittlichkeit*). Prawo wynika więc tu – dokładnie tak jak w Kantowskiej etyce – z teorii autonomii oraz wolności transcendentalnej⁵. W przeciwieństwie do tego kry-

³ A. Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Leipzig 1987, s. 473 i 726.

⁴ Por. P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784. Immanuel Kants Rechtsbegriff in der Moralvorlesung „Mrongovius II” und der Naturrechtsvorlesung „Feyerabend” von 1784 sowie in der „Metaphysik der Sitten” von 1797*, Göttingen 2012, s. 37 i nast.

⁵ Sporne jest przy tym, czy prawo może występować przeciwko etyce tylko w tej formie, tzn. czy prawo swój moralny rozwój [*sittliche Entfaltung*] może osiągać tylko w ramach etyki. Takie stanowisko reprezentuje: Haensel (W. Haensel, *Kants Lehre vom Widerstandsrecht. Ein Beitrag zur Systematik der Kantischen Rechtsphilosophie. Zugl. Leipzig, Univ., Diss., 1926*, Berlin 1926, s. 11 i nast.), Larenz (K. Larenz, *Sittlichkeit und Recht. Untersuchungen zur Geschichte des deutschen Rechtsdenkens und zur Sittenlehre*, [w:] K. Larenz (red.), *Reich und Recht in der deutschen Philosophie*, Bd. 1. 2 Bände, Stuttgart–Berlin 1943, s. 282 i nast.), Schreiber (H.-L. Schreiber, *Der Begriff der Rechtspflicht. Quellenstudien zu seiner Geschichte. Zugl. Bonn, Univ., Diss., 1965*, Berlin 1966, s. 42) czy Dulckheit (G. Dulckheit, *Naturrecht und positives Recht bei Kant. Neudr. d. Ausg. Leipzig 1932, Aalen 1973*, s. 5). Inni odrzucają takie moralno-teleologiczne odczytanie i mówią tylko o teoretycznej ważności zależności prawa od krytycznej moralnej filozofii Kanta, np. Kersting (W. Kersting, *Neuere Interpretationen der kantischen Rechtsphilosophie, „Zeitschrift für philosophische Forschung” 1983 (37)*, s. 280 oraz tenże, *Wohlgeordnete Freiheit. Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie. Univ., Habil.-Schr., Hannover, 1982*, Berlin 1984, s. 27 i nast.), Kühl (K. Kühl, *Eigentumsordnung als Freiheitsordnung. Zur Aktualität der*

tycy takiego klasycznego sposobu odczytania koncypują Kantowską filozofię prawa jako całkowicie niezależną od krytycznej filozofii moralnej, zwłaszcza zaś nie łączą wartości prawa z teoriami autonomii⁶. Równie niewiele można

Kantischen Rechts- und Eigentumslehre. Zugl. Heidelberg, Univ., Diss., 1982/83, Freiburg 1984, s. 108), Oberer (H. Oberer, recenzja: Kristian Kühl, Eigentumsordnung als Freiheitsordnung. Zur Aktualität der Kantischen Rechts- und Eigentumslehre, „Kant-Studien” 1988 (79), s. 370 i nast.), Ludwig (R. Ludwig, Kategorischer Imperativ und Metaphysik der Sitten. Die Frage nach der Einheitlichkeit von Kants Ethik. Univ., Diss.-Augsburg, 1991, Frankfurt am Main 1992, s. 190), Gregor (M. J. Gregor, Laws of Freedom. A Study of Kant’s Method of Applying the Categorical Imperative in the Metaphysik der Sitten, Oxford 1963, s. 45 i nast.), Stolz (G. Scholz, Das Problem des Rechts in Kants Moralphilosophie. Köln, Univ., Diss., 1972, Köln 1972, s. 197 i nast.) oraz Laschet (O. Laschet, Metaphysik und Erfahrung in Kants praktischer Philosophie. Zugl. Köln, Univ., Diss., 2009, Freiburg im Breisgau 2011, s. 209 i nast.), a także w pewnym sensie Ludwig (B. Ludwig, Whence Public Right? The Role of Theoretical and Practical Reasoning in Kant’s Doctrine of Right, [w:] M. Timmons (red.), Kant’s Metaphysics of Morals. Interpretative Essays, Oxford 2002, s. 182), Kaulbach (F. Kaulbach, Recht und Moral in der rechtsphilosophischen Situation der Gegenwart, [w:] F. Kaulbach (red.), Studien zur späten Rechtsphilosophie Kants und ihrer transzendentalen Methode, Würzburg 1982d, s. 182 i nast.; (tenże, Der Begriff der Freiheit in Kants Rechtsphilosophie, [w:] F. Kaulbach (red.), Studien zur späten Rechtsphilosophie Kants und ihrer transzendentalen Methode, Würzburg 1982a, s. 85). Uważają oni, że prawo i etyka istnieją obok siebie, a problem autonomii moralnej wynika z ich połączenia.

⁶ W obrębie tej grupy wyróżniamy niezależnych teoretyków, którzy twierdzą, że co prawda możliwe jest wywiedzenie prawa z pozostałej moralnej filozofii (po części twierdzą oni nawet, że jest to stanowisko Kanta). Przyznają jednak, że Kantowska filozofia prawa daje się wyjaśnić również niezależnie od pozostałej filozofii moralnej. Teoretykami takimi są: Pogge (T. W. Pogge, Is Kant’s Rechtslehre a, Comprehensive Liberalism? [w:] M. Timmons (red.), Kant’s Metaphysics of Morals. Interpretative Essays, Oxford 2002, s. 135 oraz 145 i nast.), Ripstein (A. Ripstein, Force and Freedom. Kant’s Legal and Political Philosophy, Cambridge 2009, s. 355 i nast.), a prawdopodobnie także Ebbinghaus (J. Ebbinghaus, Die Strafen für Tötung eines Menschen nach Prinzipien einer Rechtsphilosophie der Freiheit, [w:] J. Ebbinghaus und H. Oberer, Gesammelte Schriften, Bd. 2, Bonn 1986–1994, s. 296 i nast.), oraz podążający za nim Geismann (G. Geismann, Recht und Moral in der Philosophie Kants, [w:] B. S. Byrd, Themenschwerpunkt: Recht und Sittlichkeit bei Kant, Berlin 2006, s. 64 i nast.). Por. zastrzeżenia: Höffe (O. Höffe, Der kategorische Rechtsimperativ. „Einleitung in die Rechtslehre”, [w:] O. Höffe (red.), Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre, s. 50), a także Baum (M. Baum, Recht und Ethik in Kants praktischer Philosophie, [w:] J. Stolzenberg, Kant in der Gegenwart, Berlin 2007, s. 226). Przeciwnie stanowisko reprezentują ci interpretatorzy, którzy sądzą, że Kantowska filozofia prawa nie tylko daje się pomyśleć jako niezależna od krytycznej filozofii moralnej, lecz że musi być pomyślana jako całkowicie od niej niezależna. Należą do nich: Willaschek (M. Willaschek, Why the Doctrine of Right does not belong in the Metaphysics of Morals. On some Basic Distinctions in Kant’s Moral Philosophy, [w:] B. S. Byrd, J. Hruschka (red.), Themenschwerpunkt: 200 Jahre Kants Metaphysik der Sitten, Berlin 1997, s. 211 i nast.; M. Willaschek, Right and Coercion. Can Kant’s Conception of Right Be Derived from his Moral Theory?,

powiedzieć o koncepcjach badawczych, rozpatrując je ze względu na pytanie odnoszące się do momentu powstania Kantowskiej filozofii prawa. Zgodnie ze współczesnym stanem badań odnajdujemy tutaj bardzo jednolity obraz⁷. Po części powstanie Kantowskiej filozofii prawa lokalizowane jest tu w latach 1760–1770, przy czym pozostaje sporne, czy w krytycznej czy też jeszcze w przedkrytycznej fazie rozwoju jego poglądów⁸. Inni autorzy reprezentują bardziej zróżnicowany sposób widzenia i chcieliby dokonać rozróżnienia pomiędzy wczesną genezą wielu podstawowych pomysłów dotyczących filozofii prawa a obszernym systematycznym opracowaniem zawartym w *Metaphisik der Sitten*⁹. Inni wreszcie podkreślają, że istotne elementy nauki prawa zostały

„International Journal of Philosophical Studies” 2009 (17/1), s. 53), Wood (A. T. Wood, *The Final Form of Kant's Practical Philosophy*, [w:] M. Timmons (red.), *Kant's Metaphysics of Morals. Interpretative Essays*, Oxford 2002, s. 8 i nast.), oraz Horn (Ch. Horn, *Was ist falsch an einer moralischen Deutung von Kants politischer Philosophie?*, [w:] H. F. Klemme (red.), *Kant und die Zukunft der europäischen Aufklärung*, Berlin–New York 2009).

⁷ Starsza literatura (Ch. Ritter, *Der Rechtsgedanke Kants nach den frühen Quellen. Zugl. Freiburg (Breisgau), Univ., Diss., 1968*, Frankfurt am Main 1971, s. 22 i nast.) nie zajmuje się tym problemem. Zupełnie wstępne badania w tej kwestii znajdujemy jedynie u Rittera (Ch. Ritter, *Der Rechtsgedanke Kants nach den frühen Quellen*) i Buscha (W. Busch, *Die Entstehung der kritischen Rechtsphilosophie Kants 1762–1780*, Berlin 1979), a ponadto krótkie wzmianki Küstersa (G.-W. Küsters, *Kants Rechtsphilosophie*, Darmstadt 1988, s. 37 i nast.), Brandta (R. Brandt, recenzja: Ch. Ritter, *Der Rechtsgedanke Kants*, „Philosophische Rundschau” 1974 (20)), Oberera (H. Oberer, *Zur Frühgeschichte der Kantischen Rechtslehre*, „Kant-Studien” 1973 (64/1)) i Iltinga (K.-H. Ilting, *Gibt es eine kritische Ethik und Rechtsphilosophie Kants? Hans Wagner zum 65. Geburtstag*, [w:] *Archiv für Geschichte der Philosophie* 1981 (63)). Genealogię Kantowskiej koncepcji prawa napotykaemy w badaniach Kantowskich przy okazji omawiania innych wątków. Rzuca się tu w oczy, że autorzy po części nawiązują do stwierdzeń samego Kanta, a częściowo kierują się kryterium systemowości. Niektórzy podejmują niewykonalne ze względu na różnorodność źródeł zadanie, by genealogię Kantowskiej nauki prawa zrekonstruować w sposób nie pozostawiający luk. W kwestiach tych por. (P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784. Immanuel Kants Rechtsbegriff in der Moralvorlesung „Mrongovius II“ und der Naturrechtvorlesung „Feyerabend“ von 1784 sowie in der „Metaphisik der Sitten“ von 1797*, Göttingen 2012, s. 3–10).

⁸ Gdy idzie o powstanie filozofii prawa w Kantowskiej filozofii przedkrytycznej por. Ch. Ritter, *Der Rechtsgedanke Kants nach den frühen Quellen*, s. 339 oraz K.-H. Ilting, *Gibt es eine kritische Ethik und Rechtsphilosophie Kants?*, s. 325). W przeciwieństwie do tego W. Busch, *Die Entstehung der kritischen Rechtsphilosophie Kants 1762–1780*, s. 171) sytuuje powstanie Kantowskiej filozofii prawa dopiero w latach 70. Por. H. Oberer, *Zur Frühgeschichte der Kantischen Rechtslehre*, s. 100 i nast.).

⁹ Por. W. Kersting, *Wohlgeordnete Freiheit. Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie*, s. 35 i nast., G. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, Hamburg 1988, s. 2 i nast.; O. Höffe, *Einführung*, [w:] Otfried Höffe (red.), *Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Berlin

przez Kanta wykoncypowane w połowie lat dziewięćdziesiątych i to nie przed rokiem 1793¹⁰.

Obydwie debaty pozostają w ścisłym związku, ponieważ pytanie, czy istnieje jakaś prawdziwa krytyczna filozofia prawa w sposób rozstrzygający zależy od tego, czy Kant w rozwoju swej krytycznej filozofii moralnej dokonał nowego krytycznego ugruntowania prawa. Ażeby to ustalić i osiągnąć jasność dotyczącą podstawowego statusu Kantowskiej filozofii prawa, konieczne jest, by nasze rozważania ograniczyć do centralnego i szczególnie relewantnego systemowo jądra, a więc do kwestii, kiedy po raz pierwszy pojawiły się najbardziej podstawowe określenia prawa, które znalazły się we „Wprowadzeniu do nauki prawa” z *Metafizyki moralności* z 1797 roku i tworzą jądro Kantowskiej filozofii prawa?¹¹ Nie należy się przy tym dziwić, że określenia te usytuowane są w kontekście tradycji prawa naturalnego¹². Rozstrzygające jest jedynie to, czy i kiedy zostały one przez Kanta na nowo krytycznie uzasadnione. Warte podkreślenia jest zaś to, że notatki z wykładów *Moral-Mröngovius II* zawierają już taką odpowiedź i mogą wyjaśnić obydwie przywołane wcześniej kontrowersje. Pismo to, co zadziwiające, długo niezauważane przez badaczy Kanta, oferuje poniekąd narzędzie warsztatowe, pozwalające zrozumieć Kantowską koncepcję filozofii moralności, prawa i etyki, jako równowartościowe części metafizyki moralności.

Notatki z wykładów *Moral-Mröngovius II* pochodzą z semestru zimowego 1784/17785. Ich autorem był Krzysztof Celestyn Mröngowiusz z Olsztyńska,

1999b, s. 2 i nast. i O. Höffe, *Immanuel Kant. Orig.-Ausg., 7., überarb. Aufl.*, München 2007, s. 214, oraz B. S. Byrd, J. Hruschka, *Kant's Doctrine of Right. A Commentary*, Cambridge 2010.

¹⁰ Por. przede wszystkim recenzja R. Brandta książki Ch. Rittera pt. *Der Rechtsgedanke Kants*, s. 43 i nast., R. Brandt, *Das Erlaubnisgesetz, oder: Vernunft und Geschichte in Kants Rechtslehre*, [w:] tenże, *Rechtsphilosophie der Aufklärung. Symposium Wolfenbüttel 1981*, Berlin 1982, s. 235, wreszcie tenże, *Immanuel Kant – was bleibt?*, Hamburg 2010, s. 129; następnie M. Brocker, *Kants Besitzlehre. Zur Problematik e. transzendentalphilos. Eigentumslehre*, Würzburg 1987, s. 18 i nast. Pomimo pewnych różnic taki sposób odczytania znajdujemy też u Ludwiga (R. Ludwig, *Kategorischer Imperativ und Metaphysik der Sitten. Die Frage nach der Einheitlichkeit von Kants Ethik. Univ., Diss.-Augsburg*, 1991, Frankfurt am Main 1992, s. 161 i nast.) oraz G. Prauss, *Moral und Recht im Staat nach Kant und Hegel*, Freiburg 2008, s. 15 i nast.

¹¹ Por. *Metaphysik der Sitten*, s. 229 i nast.

¹² Kant z pewnością był kontynuatorem klasycznej nauki prawa naturalnego, bo nie tylko posługiwał się on terminologią z zakresu prawa naturalnego, lecz przyswaja sobie też jej problemy oraz sposób stawiania pytań. Taka kontynuacja ideologii prawa naturalnego nie dotyka jednak pytania o nowe ugruntowanie krytyczne. Por. dotyczące tego wskazówki Oberera i Brandta, przypisy 7 i 9.

który w 1781 immatrykulował się na Uniwersytecie w Królewcu¹³. Manuskrypt zawiera 60 stron napisanych prawdopodobnie przez samego Mrongowiusza. Podstawą¹⁴ wykładu Kanta była Baumgartenowska *Initia*¹⁵. Manuskrypt Mrongowiusza obejmuje tylko fragmenty wykładów zatytułowane: „wstęp” s. 597 i nast. oraz „pierwsza część” s. 610 i nast.¹⁶, po czym notatki urywają się. Jednakże nie chodzi tu ani o czyste przeformułowanie pierwszego *Moral-Mrongovius*¹⁷, ani też o czyste streszczenie Baumgartenowskiej *Initia*. Notatki przedstawiają raczej w wielu częściach kondensat najważniejszych treści przedstawionych w *Ugruntowaniu metafizyki moralności*¹⁸. Nie powinno to dziwić, gdyż w czasie gdy Kant wygłaszał te wykłady, *Ugruntowanie metafizyki moralności* nie było jeszcze wydrukowane¹⁹ i z całą pewnością stanowiło dla owych wykładów duchowe tło²⁰. To podobieństwo do *Ugrunto-*

¹³ Por. odnośnie do dat wykładów: Lehmann, Gerhard, *Einleitung*, [w:] I. Kant, *Kant's gesammte Schriften – Vorlesungen. Band 6. Kleinere Vorlesungen und Ergänzungen I, Hälfte 1, Teil 1–2*, Berlin 1980/83 s. 351 i nast., a co do osoby Mrongowiusza: M. Żelazny, W. Stark, *Zu Krzystof Celestyn Mrongovius und seinen Kollegheften nach Kants Vorlesungen*, [w:] R. Brandt, W. Stark (red.), *Neue Autographen und Dokumente zu Kants Leben, Schriften und Vorlesungen*, Hamburg 1987, s. 279 i nast.

¹⁴ Również Kant przestrzegał urzędowego przepisu, ażeby za podstawę akademickiego wykładu przyjęte zostało szersze wydrukowane dzieło z zakresu danej specjalności. Gdy idzie o użyte tu przez Kanta kompendium wykładu por. Ch. Ritter, *Der Rechtsgedanke Kants nach den frühen Quellen*, s. 34 i nast.

¹⁵ Por. A. G. Baumgarten, *Initia Philosophiae Practicae. Primae Acroamaticae*, Halle 1760. Baumgarten był profesorem filozofii we Frankfurcie nad Odrą i zasadniczo uznaje się go za zwolennika filozofii Wolffa, którego naukę uzupełnił on m.in. w ten sposób, że uznał estetykę za szczególny człon systemu filozofii nauki. Odnośnie do osoby Baumgartena oraz jego dzieła por. M. Kohlhäufel, *Baumgarten, Alexander Gottlieb*, [w:] T. Bautz (red.), *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. 15, Hamburg 1999.

¹⁶ „Pierwsza część” dzieli się znów na wiele podpunktów: „Vom Gesetz überhaupt” (s. 619 i nast.), „Von der Jurisprudence” (s. 630 i nast.), „Vom Gesetzgeber” (s. 633 i nast.), „Von Belohnungen” (s. 635 i nast.) czy „De imputatione facti” (s. 641 i nast.).

¹⁷ Por. *Moral-Mrongovius* in AA XXVII, s. 1395–1581.

¹⁸ Również G. Lehmann, *Einleitung*, [w:] Immanuel Kant, *Kant's gesammte Schriften – Vorlesungen*, Band 6., *Kleinere Vorlesungen und Ergänzungen I, Hälfte 1, Teil 1–2*, Berlin 1980–1983, s. 651 i nast.

¹⁹ Od 1784 roku Kant zatrudniał pomocnika przy przepisywaniu, por. Johann Friedrich Hartknoch. W 1785 Kant otrzymał od niego pierwsze egzemplarze sygnałne. Por. G. Lehmann, *Einleitung*, [w:] Immanuel Kant, *Kant's gesammte Schriften – Vorlesungen. Band 6. Kleinere Vorlesungen und Ergänzungen I, Hälfte 1, Teil 1–2*, Berlin 1980/83, s. 651.

²⁰ Wykład wykazuje po części frapujące podobieństwo do opublikowanego później *Ugruntowania metafizyki moralności*. W *Moral Mrongovius II* na s. 607 czytamy: „Es weiß jedermann,

wania uwidacznia się przede wszystkim w treści wykładów²¹, które zawierają liczne wtręty dotyczące prawa, które w literaturze przedmiotowej nie zostały jeszcze docenione. Notatki z wykładu oddają więc stan całościowy Kantowskiej praktycznej filozofii z czasów powstania *Ugruntowania*.

Podobieństwo do *Ugruntowania metafizyki moralności* czyni te notatki szczególnie istotnymi dla pytania, czy Kant w trakcie rozwijania swojej krytycznej filozofii moralnej podjął również próbę nowego krytycznego uzasadnienia prawa. W *Ugruntowaniu* prezentuje Kant nową koncepcję filozofii moralności, opierając ją na krytycznym pojęciu wolności, jednakże nie podejmuje w godny wzmianki sposób zagadnienia prawa, jego ugruntowania oraz stosunku do pozostałej filozofii moralnej. W przeciwieństwie do tego *Moral-Mrongovius II* dowodzi, że Kant intensywnie zajmował się tymi kwestiami podobnie jak znanymi problemami z *Ugruntowania*. Chciałbym – odwołując się do notatek Mrongowiusza – wykazać: a) że Kant już w 1784 roku koncytował swoją filozofię prawa jako integralną część metafizyki moralności, b) że Kantowskie pojęcie prawa z 1790 roku było już rozwijane w roku 1784 i c) że pojęcie to, podobnie jak pozostałe zagadnienia moralnej filozofii Kanta z początku lat osiemdziesiątych, uzyskało nowe krytyczne ugruntowanie²².

daß nichts in der Welt schlechthin ohne Einschränkung gut ist als ein guter Wille und dieser gute Wille die Einschränkung bei allem macht – und daher dann ohne Einschränkung gut ist.“ Odpowiada temu niemal dokładnie fragment z *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, por. GMS, AA IV, s. 393, s. 5 i nast.: „Es ist überall nichts in der Welt, ja überhaupt auch außer derselben zu denken möglich, was ohne Einschränkung für gut könnte gehalten werden, als allein ein guter Wille.“

²¹ Przykładowo wskazuje się tu na traktowanie imperatywu kategorycznego jako najwyższej podstawowej zasady moralności (*Moral-Mrongovius II*, s. 604–610 / GMS, AA IV, s. 413 i nast.), na wychodzącą stąd polemikę z innymi filozoficznymi poglądami na temat zasady moralności (*Moral-Mrongovius II*, s. 619–628 / GMS, AA IV, s. 441 i nast.), a zwłaszcza na wprowadzenie teorematu autonomii (*Moral-Mrongovius II*, s. 629 / GMS, AA IV, s. 440).

²² Możemy tu pozwolić sobie tylko na skrótowe rozważenie treści przedstawionych w 1797 roku we „Wprowadzeniu do metafizyki moralności” oraz we „Wprowadzeniu do nauki prawa”. Również zawarte tu porównanie ogranicza się do bardzo wstępnego wykazu treści za rok 1784/85. Również gdy idzie o pytanie o nowe, krytyczne ugruntowanie przez Kanta prawa, muszą nam wystarczyć tu istotne Skazówki. Gdy idzie o wstępne rozważenie oraz zwartościowanie całej tematyki por. P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784...*, s. 25 i nast.

2. Zarys i podział metafizyki moralności 1797 i 1784

Ażeby móc stosownie określić status Kantowskiej filozofii prawa z początków lat osiemdziesiątych, konieczne jest, by rozważyć najpierw zakotwiczenie tejże w architektonice metafizyki moralności. W dalszych wywodach chciałbym, wychodząc od krótkiego przeglądu „Wprowadzenia do metafizyki moralności” z 1797 roku, sprawdzić, czy Kant już w roku 1784 dysponował podobnym całościowym konceptem swojej filozofii praktycznej.

2.1. „Wprowadzenie do metafizyki moralności” z 1797

We „Wprowadzeniu do metafizyki moralności”²³ z 1797 roku Kant dokonuje najpierw swojego rodzaju przedmiotowego określenia metafizyki moralności²⁴, definiując pojęcie metafizyki i określając zakres przedmiotu metafizyki moralności. Zdaniem Kanta celem metafizyki moralności jest ugruntowanie praw moralności w systemie poznania *a priori*²⁵, równocześnie udaje się Kantowi oddzielić jego filozofię moralną od koncepcji nauki moralności jako nauki dotyczącej szczęścia²⁶.

Zgodnie z tym Kant przeprowadza systematyczny podział metafizyki moralności na naukę prawa oraz naukę cnoty, wyznaczając tym samym stosunek prawa do etyki. Podział ten nawiązuje do jego rozróżnienia dwu elementów

²³ W centrum rozważań powinny się znaleźć wstępy Kanta do: „Idei i konieczności metafizyki moralności”, „Wprowadzenia do metafizyki moralności” oraz „Wprowadzenia do metafizyki moralności w ogóle”. W pierwszym i czwartym rozdziale „Wprowadzenia do metafizyki moralności” znajdujemy podstawowe pojęcia istotne zarówno dla nauki prawa, jak i nauki cnoty (por. *Metaphysik der Sitten*, s. 211 i nast. oraz s. 221 i nast.). Zostaną one wyjaśnione tam, gdzie są one dla argumentacji Kanta relewantne merytorycznie. Por. P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784...*, s. 37 i nast. oraz dodatek 5–13.

²⁴ Por. zur *Geschichte des Begriffs Metaphysik der Sitten bei Kant*: A. W. Wood, *The Final Form of Kant's Practical Philosophy...*, s. 2 i nast., oraz B. Ludwig, *Wozu Metaphysik der Sitten? Bemerkungen zur Vorrede der Grundlegung*, [w:] O. Höffe (red.), *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Ein kooperativer Kommentar*. 3., *erg. Aufl.*, Frankfurt am Main 2000.

²⁵ Prawa moralne mogą być ważne jako prawa tylko wówczas, „sofern sie als *a priori* gegründet und nothwendig eingesehen werden können” (*Metaphysik der Sitten*, s. 215, z. 16 i nast.). Por. także A. W. Wood, *Kant's Doctrine of Right: Introduction...*, s. 22 i nast.

²⁶ Por. „Von der Idee und der Nothwendigkeit einer Metaphysik der Sitten”, *Metaphysik der Sitten*, s. 214 i nast. Por. również A. W. Wood, *Kant's Doctrine of Right: Introduction...*, s. 22 i nast.

podstawowych²⁷. Następnie przechodzi do prawodawstwa, (a) „prawo czyniące pewne uczynki obowiązkiem” i (b) „pobudki, które stanowią subiektywną podstawę uzasadniająca uczynki”. Podmiot jest zatem motywowany do tego, by postępować zgodnie z prawem²⁸.

Oдноśnie do pobudek oddziela Kant w 1797 roku najpierw etyczne prawodawstwo, które czyni postępowanie obowiązkiem, ów obowiązek zaś czyni równocześnie pobudką, od prawodawstwa jurydycznego, które czyni uczynek obowiązkiem, pozostawiając pobudkę nieokreśloną²⁹. Na tym zasadza się różnica pomiędzy legalnością a moralnością. Pierwsza polega na samej tylko zgodności uczynku z prawem moralnym. Moralność wymaga ze swej strony zgodności z ustawą po to, ażeby uczynek dokonywany był z obowiązku, względnie z szacunku dla moralnego prawa³⁰.

Wreszcie określony zostaje bliżej stosunek obu rodzajów prawodawstwa pod względem rodzaju i zakresu³¹. A zatem ze względu na swój rodzaj etyczne prawodawstwo zawsze może być tylko prawodawstwem wewnętrznym, podczas gdy jurydyczne może być także zewnętrzne³². Ze względu na zakres etyczne prawodawstwo może uczynić wszelkie uczynki obowiązkiem, jurydyczne prawodawstwo jednak obowiązkiem może

²⁷ Por. „Von der Eintheilung einer Metaphysik der Sitten“, *Metaphysik der Sitten*, s. 218 i nast.

²⁸ Por. *Metaphysik der Sitten*, s. 218, z. 10 i nast. Można mówić również o motywie (*Motiv*). Por. także M. Schwartz, *Der Begriff der Maxime bei Kant. Eine Untersuchung des Maximenbegriffs in Kants praktischer Philosophie*, Berlin 2006, s. 16, oraz H. Köhl, *Kants Gesinnungsethik*, Berlin–New York 1990, s. 62 i nast.

²⁹ Otwiera to dla prawodawstwa jurydycznego zewnętrzny przymus jako raczej determinującą. Por. *Metaphysik der Sitten*, s. 219, z. 20 i nast.: „[...] und, da sie [sc. die rechtliche Gesetzgebung] doch einer für Gesetze schicklichen Triebfeder bedarf, nur äußere mit dem Gesetze verbinden kann.” Por. również A. W. Wood, *Kant's Doctrine of Right: Introduction...*, s. 36.

³⁰ Por. *Metaphysik der Sitten*, AA VI, s. 219 i nast. Również (B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, s. 90): „Legal ist jede Befolgung der moralischen Gesetze, moralisch ihre Befolgung, sofern sie darüber hinaus aus Pflicht geschieht”.

³¹ Por. *Metaphysik der Sitten*, s. 220 i nast., z. 19 i nast.

³² Zostaje przez to uchwycony stosunek prawodawcy do tego, który podlega obowiązkowi. Jeśli są oni ze sobą identyczni, chodzi o prawodawstwo wewnętrzne, ale jeśli w grę wchodzi inny prawodawca, to mamy do czynienia z prawodawstwem zewnętrznym. Ponieważ jednak jurydyczne prawodawstwo jest indyferentne w stosunku do pobudek, obok wewnętrznych pobudek (idea obowiązku) wchodzi tu w grę także zewnętrzne pobudki (np. zewnętrzny przymus), gdy prawodawstwo możliwe jest ze strony zewnętrznego prawodawcy, por. B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, dz. cyt., s. 88 i nast.

uczynić tylko uczynki zewnętrzne³³. O ile etyczne prawodawstwo odnosi się również do obowiązków prawa, o tyle należy je kwalifikować jako obowiązki pośrednio etyczne³⁴.

Na zakończenie dokonuje Kant w 1797 roku podziału metafizyki moralności w zakresie teorii obowiązku³⁵. Odróżnia on doskonały obowiązek prawny, który odnosi się do samej tylko prawomocności czynków, od niedoskonałych obowiązków moralnych, odnoszących się do jakiegoś szczególnego, określonego przez rozum celu. Podział ten zostaje ostatecznie sprowadzony do różnych prawodawstw, gdyż celowość jako akt wewnętrzny nie może dotyczyć prawodawstwa zewnętrznego³⁶. Następnie Kant odchodzi od dotychczasowego rozróżnienia i dokonuje podziału w obrębie obowiązków prawa i cnoty na obowiązki wobec samego siebie oraz obowiązki wobec innych osób, rozpatrując człowieka raz jako *homo noumenon*, innym razem jako *homo fenomenom*³⁷. Wreszcie dzieli moralność jako system na obowiązki prawa i cnoty i rozróżnia w obrębie obowiązków prawa obowiązki w zakresie prawa prywatnego oraz prawa publicznego.

2.2. „Wprowadzenie do metafizyki moralności” z roku 1784

Ten krótki zarys „Wprowadzenia do metafizyki moralności” z 1797 wykazuje zadziwiające podobieństwo z notatkami z wykładów *Moral-Mrongoivius II*. W dalekim stopniu paralelne są tu nie tylko wstępne określenia przedmiotów. Również architektonika i podział Kantowskiego projektu metafizyki moralności są niemal identyczne. Należy co prawda zastrzec, że pod względem

³³ Zewnętrzne uczynki charakteryzują się tym, że są one przedmiotem postrzeżeń zewnętrznych, a zatem mogą być oglądane w przestrzeni i czasie, natomiast wewnętrzne uczynki mogą być oglądane tylko za pośrednictwem zmysłu wewnętrznego (tzn. w czasie) (B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, s. 86), np. przez usposobienie uczuć, por. P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784...*, s. 30 i nast. oraz przyp. 149.

³⁴ Por. również B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, s. 88 i nast., oraz A. W. Wood, *The Final Form of Kant's Practical Philosophy...*, s. 37.

³⁵ Por. „Eintheilung der Metaphysik der Sitten überhaupt”, *Metaphysik der Sitten*, s. 239 i nast. oraz odnośnie do rozmaitych kryteriów podziału wyłącznie tam występujące podtytuły i nagłówki.

³⁶ Por. również odpowiednie ustępy z nauki o cnotcie, *Metaphysik der Sitten*, s. 388 i nast., z. 31 i nast.

³⁷ To, co Kant tu krótko zaprezentował zostanie wprowadzone w § 3 der „Einleitung in der Tugendlehre” (*Metaphysik der Sitten*, s. 418). Wyjaśnia tam Kant, jak w ogóle możliwe są obowiązki w stosunku do siebie samego.

formalnym obydwu zbiory notatek z wykładów nie zawierają explicite takiego podziału, jaki jest w *Metafizyce moralności*. Gdy jednak chodzi o treść, można wykazać, że Kant już w latach 1784–1785 osiągnął odpowiednią koncepcję metafizyki. Że zaś w notatkach z wykładów dostrzegamy pewne braki jeśli idzie o systematyczną prezentację – takie jak pokazane powyżej – wynika w dużej części stąd, że w 1784 roku Kant jeszcze nie opracował zbyt precyzyjnie podziału związanego z centralnym pojęciem prawodawstwa. Prawodawstwo w 1797 roku stanowi dla systematycznej prezentacji pojęcie kluczowe, podczas gdy w 1784 roku jest to pojęcie relewantne i pojęciowo nieostre³⁸. Rzućmy jednak okiem na dokładne podobieństwa do tego ostatecznego ujęcia z 1797 roku.

2.2.1. Określenia przedmiotu metafizyki moralności

Określenie przedmiotu metafizyki moralności znajdziemy już w *Moral-Mrongoivius II* z 1784 roku. Wychodząc od powszechnego pojęcia metafizyki, jako porównania przedmiotów *a priori*³⁹, określa Kant „moralność, która prawa wolności poznaje czysto apriorycznie, jako metafizykę wolności, albo moralności”⁴⁰. Jako filozof stwierdza w *Metafizyce moralności* tylko określenie na podstawie pryncypiów *a priori*, zapewnia metafizyce konstytutywną powszechność i konieczność, bo „moralność nie może być wywiedziona z filozofii empirycznej, gdyż ta nie zapewnia konieczności absolutnej a tylko uwarunkowaną”⁴¹.

2.2.2. Rozróżnienie pomiędzy prawodawstwem jurydycznym i etycznym

Podział tak zwanej metafizyki moralności na naukę prawa i cnoty w *Moral-Mrongoivius II* nie został formalnie podjęty, gdyż w 1784 rok pojęcie prawodawstwa nie było jeszcze ujęte precyzyjnie, a co się z tym wiąże dwa elementy prawodawstwa nie były jeszcze rozróżniane. Równocześnie ukazuje Kant określenie moralnego uczucia, rozróżniając pomiędzy obiektywną zasadą zasądzenia i subiektywną zasadą egzekucji moralnego prawa. Pobudka „nie przynależy do prawodawstwa moralnego, lecz jest fundamentem egze-

³⁸ W tym sensie można też rozumieć Ludwiga (B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, s. 88), gdzie mówi się o „podwójnym moralnym prawodawstwie”.

³⁹ *Moral-Mrongoivius II*, s. 597, z. 18 i nast.

⁴⁰ *Moral-Mrongoivius II*, s. 599, z. 1 i nast.

⁴¹ *Moral-Mrongoivius II*, s. 599, z. 10 i nast.

kucji prawa; ale nie może być ona kryterium dobra⁴². Również tam, gdzie Kant pojęcie prawodawstwa zawęża, obydwa elementy późniejszego pojęcia prawa pozostają oddzielone. „Sąd o moralności opiera się na obiektywnym pryncypium, którego pobudki jednak są subiektywne: czynią one wolę praktyczną”⁴³.

Jeśli nawet nie terminologicznie to przecież merytorycznie mamy w *Moral-Mrongovius II* zróżnicowanie pomiędzy prawodawstwem jurydycznym i etycznym. W każdym razie – aczkolwiek dwa elementy prawodawstwa nie są jeszcze rozróżniane – mówi się tu, że przyjmuje się pewną perspektywę prawodawstwa⁴⁴. W przypadku prawa „[z]wracam uwagę tylko na uczynki [...] w przypadku etyki dostrzegam tylko przyczyny uczynków”⁴⁵. Etyka dotyczy więc uczynków, które dokonują się z obowiązku i dotyczy wszelkich obowiązków; w przeciwieństwie do tego prawo odnosi się do uczynków zewnętrznych⁴⁶. Także tam gdzie pojęcie prawodawstwa nie jest w użyciu, Kant rozróżnia w sposób znaczący pojęcia prawa i etyki, nie odnosząc się do ukonstytuowania obowiązku, lecz do zdeterminowania przez pobudki⁴⁷.

Moral-Mrongovius II zawiera wreszcie rozróżnienie pomiędzy moralnością i legalnością⁴⁸: „do legalności uczynku przynależy po prostu to, że uczynek do którego jest się zobowiązany dokona się; do moralności uczynku należy natomiast to, że dokona się on z obowiązku”⁴⁹. Specyfika moralności w przeciwieństwie do legalności polega na określeniu pobudki przez praktyczny rozum, to znaczy przez to, że uczynek dokonuje się z szacunku dla moralnego prawa⁵⁰. Tutaj należy wyróżnić pewną klasę moralnych uczyn-

⁴² *Moral-Mrongovius II*, s. 626, z. 17 i nast.

⁴³ *Moral-Mrongovius II*, s. 625, z. 35 i nast. Por. podobnie tamże s. 626, z. 14 i nast.

⁴⁴ To znaczy zadaje się poniekąd pytanie: „Czego domaga się prawo, względnie etyka?”, a nie „Jak należy ocenić postępowanie?”

⁴⁵ *Moral-Mrongovius II*, s. 620, z. 17 i nast.

⁴⁶ *Moral-Mrongovius II*, s. 620, z. 14 i nast.

⁴⁷ Podnieść prawo do etyki, a zatem uczynić postępowanie obowiązkiem. Podczas gdy etyka wymaga do tego zdeterminowania pobudek przez ideę obowiązku (jest tu mowa o „przyczynie sprawczej”, względnie o postępowaniu z obowiązku), prawo, w przeciwieństwie do tego pozostawia przedmiot pobudki nieokreślony.

⁴⁸ W przeciwieństwie do perspektywy prawodawstwa, o której była mowa (por. przyp. 44), chodzi tu tylko o perspektywę motywacji uczynków, tzn. pada pytanie o osąd uczynków.

⁴⁹ *Moral-Mrongovius II*, s. 612, z. 30 i nast. Por. tamże s. 620, z. 16 i nast. oraz s. 630, z. 6 i nast.

⁵⁰ Por. z uwagi na termin *Moral-Mrongovius II*, s. 613, z. 19 i nast.

ków, bo „uczynki [...] najpierw są zgodne z obowiązkiem, a potem obowiązek dokonać [się musi]”⁵¹.

Ponieważ Kant w *Moral-Mrongoivius II* rzadko i w sposób nieprecyzyjny kryminologicznie mówi o moralności⁵², wydaje się zatem, że rozróżnienie pomiędzy rodzajami prawodawstwa w 1784 roku było jeszcze wypracowane prowizorycznie, właściwie można znaleźć tu tylko jedno miejsce, gdzie możliwość zewnętrznego prawodawstwa występuje jako specyfikacja prawa:

Suum cuique tribue. To jest *Jus naturae publicum*, o ile jest ono pryncypium możliwości *status civilis*. Oznacza to: krok do stanu zewnętrznej sprawiedliwości. W *statu naturae* mamy wewnętrzne prawa [*Gesetze*], ale nie ma prawa [*Recht*] ani władzy. Ponieważ żaden człowiek nie jest zobowiązany, by postępować według innych praw; musi istnieć zewnętrzna sprawiedliwość, władza i prawo⁵³.

Kant przeprowadza jednak dokładne rozróżnienie w 1784 roku w odniesieniu do zakresu prawodawstwa: etyka dotyczy, jego zdaniem „uczynków, które dzieją się z obowiązku, a potem mierza do wszystkich obowiązków”⁵⁴; w przeciwieństwie do tego prawo mierza do zewnętrznych obowiązków. Również pośrednio etyczne obowiązki są już antycypowane, o ile „postępki jurydyczne [...] rozważa się również etycznie, a to wówczas, gdy wyrastają one z usposobienia moralnego”⁵⁵. Brak przy tym dokładnego rozróżnienia pomiędzy wewnętrznym i zewnętrznym prawodawstwem o tyle, że pojęcie

⁵¹ W tym związku ważne jest, że Kant w *Moral-Mrongoivius II*, s. 690 z. 6 i nast. mówi o legalności w aspekcie obu części moralności, tzn. prawa i etyki. „Die Gesetzmäßigkeit der Handlung ist Legalitaet. Legalitaet unsrer Handlungen in Beziehung auf äußere Freyheit ist legalitas iuridica; in Beziehung auf den Gebrauch unserer inneren Freiheit legalitas ethica.” Por. Refl. 6764, AA XIX, s. 154. Por. kontrowersję (która nie będzie tu miała dalej znaczenia, czy Kant poprzez etyczną legalność rozumie ostatecznie moralność jako metafizykę moralności, czy też, jako parę pojęć legalność moralną i moralność jurydyczną. F. Kaulbach, *Der Herrschaftsanspruch der Vernunft in Recht und Moral bei Kant...*, s. 58 i nast. oraz B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, s. 90 i nast. wraz z przyp. 16).

⁵² Pojęcie pojawia się tylko w dwóch miejscach, por. *Moral-Mrongoivius II*, s. 629, z. 9 oraz s. 638, z. 3.

⁵³ *Moral-Mrongoivius II*, s. 632, z. 27 i nast. Gdy Kant mówi tu o zewnętrznym „sądzie, władzy i prawie, wynika stąd implicite, że w stanie obywatelskim prawodawstwo jurydyczne jest prawodawstwem zewnętrznym.

⁵⁴ *Moral-Mrongoivius II*, s. 620, z. 14 i nast.

⁵⁵ Tamże, z. 19 i nast.

prawodawstwa nie jest jeszcze opracowane terminologiczne, jednak merytorycznie jest ono już obecne w *Moral-Mrongoivius II*.

2.2.3. Podział *Metafizyki moralności* w ramach teorii obowiązku

Wyraźne paralele znajdujemy również w rozdziale „Podział metafizyki moralności w ogóle”, nawet jeżeli w *Moral-Mrongoivius II* brak takiego podziału w formie systematycznej, to jest on wyłożony w zaawansowanej formie, gdy idzie o meritum⁵⁶.

I tak w *Moral-Mrongoivius II* znajduje się rozróżnienie obowiązków odnośnie do prawa oraz cnoty. Kant rozróżnia tutaj dwa obowiązki, „do obserwowania których możemy być przymuszeni przez prawo oraz takie, do których nie możemy być przymuszani zewnętrznie [...]. Pierwszymi są obowiązki odnośnie do prawa (dotyczące winy), drugimi obowiązki odnoszące się do cnoty. Pierwsze nazywamy więc *sensu stricte* doskonałymi obowiązkami, drugie niedoskonałymi”⁵⁷. Choć nie mówi się tu o różnym prawodawstwie, to obydwa obowiązki Kant rozróżnia zgodnie z różnymi pryncypiami:

Obowiązki w stosunku do innych odwołują się do dwóch zasad, a mianowicie albo do wolności kogoś innego albo do szczególnych celów tego innego. Możemy zatem powiedzieć: konieczność uczynku zgodnie z warunkami, wedle których może istnieć tylko powszechna wolność w stosunku do samego siebie nazywa się ostrym obowiązkiem. Konieczność uczynku, w wyniku którego ma zostać osiągnięty tylko cel powszechny albo też szczęśliwość jest obowiązkiem niedoskonałym czy też obowiązkiem dobroczynności⁵⁸.

Podobnie jak w „*Metafizyce moralności*” napotykałyśmy tu zróżnicowanie w tym, że doskonałe obowiązki prawne muszą abstrahować od swej celowości i odnosić się tylko do wolności, to znaczy abstrahować od kompatybilności z zewnętrznymi czynkami. Obowiązki cnoty, jako obowiązki niedoskonałe, wymagają zdeterminowanej przez rozum celowości, na przykład w przypadku obowiązków cnoty odnoszących się do bliźniego, dobroczyn-

⁵⁶ Może to wynikać stąd, że Kant centralnego kwalifikującego pojęcia prawodawstwa nie ujął tu jeszcze tak precyzyjnie jak w roku 1797. „Eintheilung nach dem subjectiven Verhältniß der Verpflichtenden und Verpflichteten“ (*Metaphysik der Sitten*, s. 241, z. 6 i nast.) z roku 1797 nie znajduje żadnego odpowiednika w pismach z roku 1784.

⁵⁷ *Moral-Mrongoivius II*, s. 617, z. 34 i nast.

⁵⁸ Tamże, s. 618, z. 15 i nast.

ności, która z kolei dotyczy celu, jakim jest cudze dobro⁵⁹. Wychodząc z tego punktu, wyróżnia Kant w *Moral-Mrongoivius II* także „absolutne i relatywne obowiązki [...] Pierwsze dotyczą mnie samego, drugie kogoś innego”⁶⁰. Również ostateczny podział moralności jako system obowiązku objawia się w *Moral-Mrongoivius II*, gdzie Kant – jeśli pryncypium moralności jest „status civilis” definiuje [s]uum cuique tribue – jako „jus naturae publicum”⁶¹.

3. Kantowskie pojęcie prawa według wstępu do teorii prawa

Jak pokazuje zestawienie notatek z wykładów ze „Wstępem do metafizyki moralności”, Kant naszkicował zarys i architekturę metafizyki moralności ogólnie i całościowo już w 1784 roku. I nawet jeżeli to systematyczne przedstawienie nie zgadza się z tym z roku 1797, to w sensie merytorycznym całościowe przedstawienie z 1797 r. odpowiada treściowo notatkom z 1794 roku. Na tle tego ogólnego określenia filozofii prawa jako części moralności chciałbym tu bliżej zbadać pojęcie prawa jako takiego. W tym celu należy odwołać się do „Wprowadzenia do nauki prawa”, ponownie porównując wykładnię z 1797 i z 1784, aby wykazać, że Kant już w momencie powstania *Ugruntowania metafizyki moralności* dysponował pojęciem prawa z późniejszej *Metafizyki moralności* i że je wszechstronnie rozwinął.

⁵⁹ Por. ponadto *Metaphysik der Sitten*, AA VI, s. 393 i dalej, z. 11 i nast. – Tak jak tu, również i w *Moral-Mrongoivius II* twierdzi Kant jasno, że określenie celu jest równocześnie podstawą niedoskonałości i odwołuje się do takich argumentów, jak nauka cnoty: „Die leges sind entweder stricte obligantes, bei denen keine Ausnahme statt findet, oder late obligantes, wo Ausnahmen möglich sind: diese sind auch eigentlich keine leges, denn sie bestimmen nicht a priori was und wieviel zu thun ist. Wieviel ich entbehren könnte, und was ich daher von meinem Vermögen auf Wohlthaten verwenden könnte, das kann nicht bestimmt werden. [...] Wenn eine moralische Regel bloß Gründe zur Handlung enthält (rationes obligandi sed non obligantes) so sind das Gesetze die Latitudem haben. Und heißen besser praecepta, normae. Lex ist das wovon keine Ausnahme statt findet.” (*Moral-Mrongoivius II*, s. 633, z. 7 i nast.) – Por. natomiast w *Tugendlehre z Metaphysik der Sitten*, AA VI, s. 388 i nast., z. 31 i nast.

⁶⁰ *Moral-Mrongoivius II*, s. 614, z. 19 i nast. Por. też *Moral-Mrongoivius II*, s. 609, z. 19 i nast. Chociaż pierwsze obowiązki dotyczą po równi tego, kto zobowiązuje i tego, kto jest zobowiązany, brak tu jeszcze podwójnego ugruntowania jako *homo noumenon* i *homo phenomenon*. To ustanawia Kant dopiero od 1794, por. J. Gau-Jeng, *Kants Lehre vom Menschenrecht und von den staatsbürgerlichen Grundrechten*, Würzburg 1990, s. 61 i nast., s. 91 i nast.

⁶¹ *Moral-Mrongoivius II*, s. 632, z. 27 i nast.

3.1. „Wstęp do nauki prawa” z 1797

Przy tej okazji chciałbym rozpocząć od krótkiego zarysu Kantowskiego pojęcia prawa, takiego jakie napotykaemy we „Wstępie do teorii prawa”. W paragrafie A tego wstępu z 1797 roku Kant definiuje najpierw teorię prawa jako ogół prawa, dla którego możliwe jest jakieś zewnętrzne prawodawstwo, a przez to określa wstępnie naturalną naukę prawa jako przedmiot swych badań⁶². Ponieważ naturalna nauka prawa zawiera u swych podstaw jako legitymację pozytywną naukę prawa, to potrzebuje ona jeszcze kryterium do pozytywnego osądzenia prawa⁶³. Tym kryterium jest moralne pojęcie prawa, które określa Kant w paragrafie B, przedstawiając treść jego pojęcia w odniesieniu do trzech własności prawa⁶⁴. Moralne pojęcie prawa dotyczy zatem:

- zewnętrznego praktycznego stosunku osób, które swymi uczynkami wpływają na siebie nawzajem;
- stosunku własnej samowoli (*Willkür*) do samowoli kogoś innego;
- jedynie formy w stosunkach obustronnej samowoli.

Prawo – zgodnie z pierwszą własnością – odnosi się do większej liczby osób, o ile wpływają one na siebie swymi uczynkami⁶⁵. Druga własność precyzuje to, w jakim stopniu prawo odnosi się do rzeczywistych uczynków, które w międzyludzkim wspólnym życiu można napotkać jako przeciwstawne fakty. Chodzi zatem o stosunek obustronnej samowoli (*Willkür*), lecz nie o czyste życzenia⁶⁶. Poprzez trzecią własność zostaje przedstawione to, że

⁶² Tu leży też granica pomiędzy pozytywną nauką prawa i naturalną nauką prawa jako *aprioryczną* metafizyką prawa. Kantowi chodzi o tę ostatnią. Por. także B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, s. 86; O. Höffe, *Der kategorische Rechtsimperativ...*, s. 43; A. W. Wood, *Kant's Doctrine of Right...*, s. 38 oraz P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784...*, s. 33 i nast. dodatkowe informacje.

⁶³ Por. W. Kersting, *Kant über Recht*, s. 13 i nast. oraz O. Höffe, *Einführung*, s. 42 i nast.

⁶⁴ Sporne jest, czy chodzi tu o analityczną (B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, s. 92 i nast. z przyp. 20) czy o syntetyczną argumentację (też O. Höffe, *Kants Begründung des Rechtszwangs und der Kriminalstrafe...*, s. 337 i nast., oraz Höffe, *Einführung*, s. 47 i nast.), por. stanowisko Hirscha (P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 35, przyp. 175).

⁶⁵ Z osobowości podmiotu prawnego i mowy o *facto* wynika, że chodzi o prawo oraz o wolne i odpowiedzialne uczynki przedmiotów prawa. Por. kontrowersje, czy z tej pierwszej własności wynika, że chodzi o prawo oraz o wolne i odpowiedzialne uczynki przedmiotów prawa. Por. kontrowersje, czy z tej pierwszej własności wynika określenie Kanta, że u podstaw prawa zawiera się problem wspólnego życia w przestrzennie ograniczonym świecie (P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 46 i nast.).

⁶⁶ Samowola [*Willkür*] wymaga „świadomości określonej zdolności”. Prawo odnosi się zatem jedynie w sposób zmienny do zewnętrznie relewantnych możliwości uczynków, a nie do czy-

prawo abstrahuje od wszelkich celów postępowania jako materii samowoli (*Willkür*), odnosi się jedynie do prawodawczej formy czynków⁶⁷. W trzecim fragmencie paragrafu B Kant dociera do moralnego pojęcia prawa, które wcześniej określone własności odnosi do formy: „Prawo jest zatem całością warunków, pod którymi czyjaś samowola (*Willkür*) ujednocila się z samowolą [kogoś innego] zgodnie z powszechnymi prawami wolności”⁶⁸.

W paragrafie C Kant wprowadza powszechne pryncypium prawa, które ostatecznie ustanawia subiektywnie moralne pojęcie prawa: „każde postępowanie jest prawem, które zgodnie z maksymą wolności samowoli kogoś może być przypisane wolności każdego innego zgodnie z powszechnym prawem” (*Metaphysik der Sitten*, s. 230)⁶⁹. Analogicznie ostateczny wariant moralnego pojęcia prawa, powszechna norma prawa (*Rechtsgesetz*) w formie kategorycznego imperatywu prawa brzmi: Postępuj w relacjach zewnętrznych tak, ażeby wolne użycie twojej samowoli mogło współistnieć z wolnością kogoś innego wedle powszechnego prawa⁷⁰.

W paragrafie D przyjmuje Kant wstępnie⁷¹ ugruntowanie uprawnienia do przemocy w prawie. Następuje to poprzez zasadę sprzeczności: przemoc jest, o ile

Stawianie oporu czynnikom przeszkadzającym w jakimś działaniu jest wspomaganie tego działania i zgadza się z nim. Otóż wszystko co nieprawe, przeszkadza wolności w granicach ogólnych norm. Przymus jest zaś przeszkodą lub oporem stawianym wolności. A w konsekwencji: jeżeli pewien użytek z [wła-

sto wewnętrznych interesów i potrzeb kogoś innego. Por. Ludwig 1988, s. 93 oraz W. Kersting, *Kant über Recht*, Paderborn 2004, s. 14 i nast.

⁶⁷ Por. również G. Scholz, *Das Problem des Rechts in Kants Moralphilosophie*, s. 25 i nast.; O. Höffe, *Der kategorische Rechtsimperativ. „Einleitung in die Rechtslehre“*, s. 51 i nast.; W. Kersting, *Kant über Recht*, s. 15 oraz P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 46 i nast.

⁶⁸ *Metaphysik der Sitten*, s. 230, z. 24 i nast.

⁶⁹ *Metaphysik der Sitten*, s. 230, z. 29 i nast. Równocześnie staje się ponownie jasne, że prawo ogranicza się do czysto faktycznego zachowania tak określonego użycia wolności i jest indyferentne wobec motywu czynku, por. Scholz 1972, s. 30 i nast.

⁷⁰ *Metaphysik der Sitten*, s. 231, z. 10 i nast. Por. wynikię w międzyczasie kontrowersje, czy powszechna norma prawa [*Rechtsgesetz*] z § C jest w ogóle imperatywem kategorycznym. Por. P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 49 i nast.

⁷¹ Uprawnienie do przymusu wykazane jest *implicite* już w ramach powszechnej normy prawa (§ C). Dokładniejsza analiza pokazuje, że tamta definicja Kanta, według której wolność „może być też czynnie ograniczona przez innych” (*Metaphysik der Sitten*, s. 231, z. 16 i nast.), zawiera już *in nuce* uprawnienie do stosowania przemocy w ramach prawa.

snej] wolności sam stoi na przeszkodzie wolności w granicach powszechnych norm (tzn. jest nieprawym), wówczas przymus, który mu się przeciwstawia, jako przeszkadzanie przeszkodzie w wolności, jest czymś zgodnym z wolnością w granicach powszechnych norm (tzn. czymś prawym). Tak zatem z prawem na mocy zasady sprzeczności wiąże się równocześnie uprawnienie do stosowania przymusu wobec kogoś, kto narusza to prawo⁷².

Prawo i uprawnienie do przemocy są jednak ze sobą powiązane nie tylko analitycznie, lecz – jak Kant określa w paragrafie E – są ze sobą tożsame. Prawo w ogóle jest jedynie tym, co może zostać wymuszone⁷³. W przeciwieństwie do tego obowiązki prawne mogą być tylko takimi obowiązkami, których pobudką może być przymus zewnętrzny⁷⁴. Stosunek ten odnosi się do trzeciego aksjomatu Newtona, dotyczącego równości działania i przeciwdziałania: norma prawa (*Rechtsgesetz*) kieruje obszar wolności każdego [człowieka] przeciw obszarowi wolności innego i realizuje się za pośrednictwem obustronnego przymusu⁷⁵. Na gruncie analitycznego ujednoczenia prawa i przymusu słuszność i konieczność prawa jest dla Kanta „(*ius latum*)”, w wypadku którego żadna norma nie może przyznawać uprawnienia do przymusu. – To prawdziwe lub rzekome prawo występuje w dwóch postaciach:

⁷² *Metaphysik der Sitten* MdS, s. 231, z. 30 i nast. Równocześnie zostaje tu ograniczony prawnie dopuszczalny przymus przeciwko przymusowi wywieranemu przez bezprawie. Por. W. Kersting, *Wohlgeordnete Freiheit. Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie*. Univ., *Habil.-Schr.*, Hannover, 1982, s. 10 i O. Höffe, *Der kategorische Rechtsimperativ. „Einleitung in die Rechtslehre“*, s. 56 i nast.

⁷³ Por. także O. Höffe, *Kants Begründung des Rechtszwangs und der Kriminalstrafe*, s. 357 oraz B. Ludwig, *Kants Rechtslehre*, s. 98.

⁷⁴ Również wówczas, gdy prawo pozostaje indyferentne w stosunku do motywu postępowania, nie powołuje się na tę świadomość [powiązania] jako na pobudkę, prawo mimo to opiera się „na świadomości powiązania każdego z każdym wedle praw” (*Metaphysik der Sitten*, s. 232, z. 18 i nast.). W zasadzie Kant w omawianym fragmencie konstatuje nie tylko, że prawo wyrzeka się określania pobudek przez rozum, lecz również, że prawo opiera się na świadomości w ogóle. Taką świadomość zobowiązania możemy jednak mieć tylko wówczas, gdy jesteśmy istotą autonomiczną (transcendentalnie wolną). Podporządkowanie normie prawa [*Rechtsgesetz*] jako prawu moralnemu jest *ratio cognoscendi* transcendentalnej wolności podmiotu prawa i na odwrót, transcendentalna wolność *ratio essendi* ujednoczenia wynikającego z normy prawa. Por. KpV AAV, s. 4, jak też, gdy idzie o prawo do prawa: Raptic, Smail, *Ethische Selbstverständigung. Kierkegaard Auseinandersetzung mit der Ethik Kants und der Rechtsphilosophie Hegels*, Berlin–New York 2007, s. 462 i nast.; Gregor 1963, wreszcie w pewnym sensie Kersting 1984, s. 24 i nast.

⁷⁵ Por. zur Vernunftrechtsordnung als Analogon zur Naturrechtsordnung nur Kersting 2004, s. 18 i nast.

jako nieformalna słuszność i jako prawo [twardej] konieczności. Ta pierwsza przyjmuje prawo bez przymusu, ta druga zaś przymus bez prawa⁷⁶.

We wspomnianym wprowadzeniu do nauki prawa wyjaśnia Kant na wstępie, wychodząc od pojęcia prawa architekturę nauki prawa na drodze interpretacji *praecepta iuris*⁷⁷. *Honeste vive* określone zostaje jako wewnętrzny obowiązek prawa, które nakazuje, ażeby w stosunku do innych nie czynić samego siebie jedynie środkiem⁷⁸. Formułę *neminem laede* interpretuje Kant jako „nikomu nie czynić bezprawia”, co w efekcie odpowiada przeformułowaniu powszechnej normy prawa (*Rechtsgesetz*)⁷⁹. *Suum quique tribue* opisuje wreszcie zobowiązanie do ugruntowania stanu „w którym własność każdego człowieka może być zabezpieczona przed każdym innym (*Lex iustitiae*)”⁸⁰ określa Kant następnie jako *praecepta iuris*: „zasady podziału systemu obowiązków prawa na obowiązki zewnętrzne, obowiązki wewnętrzne oraz obowiązki, w wypadku których obowiązki wewnętrzne wyprowadza się z pryncypium obowiązków zewnętrznych na drodze subsumpcji”⁸¹. Kant

⁷⁶ Z całości: *Metaphysik der Sitten*, s. 233 i nast., z. 35 i nast. oraz szczegółowo: O. Höffe, *Der kategorische Rechtsimperativ. „Einleitung in die Rechtslehre”*, s. 58 i nast.

⁷⁷ „*Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.*” Nakazami prawa jest: żyć godnie, nikogo nie ranić, każdemu przyznać to, co jego. Por. Iustinian, *Corpus Iuris Civilis*, (red.) Theodor Mommsen und Paul Krüger, Hildesheim 2000, Dig. I, 3, 41, oraz ponadto U. Manthe, *Beiträge zur Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffs II. Stoische Würdigkeit und die iuris praecepta Ulpianis*, w: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 1997 (114).

⁷⁸ *Honeste vive* odrzuca jako wewnętrzny obowiązek problemy interpersonalne, bo to wydaje się pozostawać w bezpośredniej sprzeczności z własną nauką Kanta, że obowiązek prawa może być tylko obowiązkiem zewnętrznym. Równocześnie Kant określa ten obowiązek, zgodnie z literą i systematyczną jednością porządku, jednoznacznie jako obowiązek prawny w stosunku do samego siebie. Por. gdy chodzi o problematykę zastępczą: W. Kersting, *Wohlgeordnete Freiheit. Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie*, s. 108 i nast., a gdy chodzi o dalsze badania, w: *Kant-Forschung*, P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 58 i nast.

⁷⁹ *Metaphysik der Sitten*, s. 236, z. 31. Por. również R. B. Pippin, *Dividing and Deriving in Kant's Rechtslehre*, [w:] O. Höffe (red.), *Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Berlin 1999, s. 67; W. Kersting, *Wohlgeordnete Freiheit. Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie*, s. 107 i nast., oraz F. Kaulbach, *Die rechtsphilosophische Version der transzendentalen Deduktion*, [w:] F. Kaulbach (red.), *Studien zur späten Rechtsphilosophie Kants und ihrer transzendentalen Methode*, Würzburg 1982c, s. 33 i nast.

⁸⁰ *Metaphysik der Sitten*, s. 237, z. 7 i nast. Por. również R. B. Pippin, *Dividing and Deriving in Kant's Rechtslehre*, s. 67, oraz W. Kersting, *Kant über Recht*, s. 52.

⁸¹ *Metaphysik der Sitten*, s. 237, z. 9 i nast. Dokładny układ rozdziałów nie jest tu jasny, por. R. B. Pippin, *Dividing and Deriving in Kant's Rechtslehre*, s. 68 i dalej, oraz W. Kersting, *Wohl-*

najwyraźniej opiera się tu na „powszechnym podziale prawa”, rozróżniając pozytywne i naturalne prawo, jak również prawo wrodzone i nabyte.

3.2. „Wstęp do nauki prawa” z 1784

Porównanie notatek z wykładów *Moral-Mrongoivius II* z 1784 ukazuje niemal ciągłą zgodność ze wstępem z 1797. Przy tym okazuje się, że paralele są w szczególności natury merytorycznej, chociaż formalnie „Wstęp do nauki prawa” z 1797 r. nie został jeszcze przedstawiony.

3.2.1. Określenie naturalnej nauki prawa i moralnego pojęcia prawa (§§ A i B)

Definicji tego, czym będzie nauka prawa w *Moral-Mrongoivius II explicite* nie znajdziemy. Ale wynika stąd jasno, że Kant naukę prawa, obok nauki cnoty, pojmował tutaj jako drugą część apriorycznej metafizyki prawa. W *Moral-Mrongoivius II* Kant określa moralność jako „prawo rozumienia wolności, którego poznanie *a priori* jest metafizyczne”⁸². Tak określona „filozofia moralna jest albo filozofią cnoty, albo prawa”⁸³. W sensie merytorycznym ujęte jest tu pojęcie naturalnej nauki prawa jako metafizycznego określenia prawa na podstawie pryncypiów.

W tym kontekście nie dziwi nas, że już w 1784 roku osiągnął Kant niemal identyczne określenie moralnego pojęcia prawa. Pierwsze dotyczy zgodnie z *Moral-Mrongoivius II* prawa zewnętrznych stosunków pomiędzy licznymi podmiotami wolności o ile chodzi o uczynki zewnętrzne⁸⁴ i określane będzie⁸⁵ jako „pojęcie zewnętrznej wolności, która jest możliwa zgodnie powszechnymi prawami”⁸⁶. Ale że – po drugie – chodzi tu wyłącznie o wzajemny

geordnete Freiheit. Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie, s. 101 i nast., dodatkowo przypis 218.

⁸² *Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 27 i nast.

⁸³ *Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 28 i nast. W istocie odpowiada to merytorycznie określeniom Kanta z 1797 roku, gdzie naturalna nauka prawa (*Metaphysik der Sitten*, s. 229, z. 14 i nast.). Przeciwnieństwo empirycznej lub pozytywnej nauki prawa nie zostaje w *Moral-Mrongoivius II* określone.

⁸⁴ *Moral-Mrongoivius II*, s. 620, z. 16.

⁸⁵ *Moral-Mrongoivius II*, s. 631, z. 6 i nast.

⁸⁶ Również w 1784 roku nauka prawa dotyczy zewnętrznych praktycznych relacji, przy których uczynki jako fakty muszą zamierzenie wpływać na siebie i dochodzi do tego, że „wolność zgadza się z wolnością innego (*Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 34). W *Moral Mrongoivius II* nie zostaje natomiast dostatecznie przedstawione, że chodzi o relację interpersonalną.

stosunek samowoli (*Willkür*) (a zatem nie o życzenia kogoś innego), to nie zostało w *Moral-Mrongoivius II* szczególnie wyakcentowane. Niemniej jednak Kanta rozgraniczenie obowiązku prawa od obowiązku cnoty w stosunku do innej osoby pokazuje, że specyfika prawa polega na tym, iż możemy oddziaływać tylko na wolność innych osób, a nie na ich życzenia.

Obowiązki w stosunku do kogoś innego odwołują się do dwóch pryncypiów, a mianowicie albo do wolności kogoś innego, albo do jego szczególnych celów. Możemy tylko powiedzieć: konieczność postępowania zgodnie z warunkami, wedle których jedynie powszechna wolność może polegać na samej sobie, zwie się bezwzględny obowiązek [obowiązkiem prawnym]. Konieczność w uczynkach, zgodnie z którymi może zostać osiągnięty jedynie powszechny cel lub życzliwość, jest obowiązkiem względnym [obowiązkiem cnoty] albo też obowiązkiem dobroczynności⁸⁷.

Trzecia własność, że prawo abstrahuje od wszelkich materialnych celów uczynków jest tu ledwie zarysowana. Można jednakże wywieść ją stąd, że w przypadku obowiązków prawnych „zgodność uczynku z wolnością kogoś innego [...] jest konieczna”. Ale nie jest przy tym wymagane, ażeby „uczynki zgadzały się z celami innych osób”⁸⁸, a zatem ażeby określone cele uczynków były stawiane lub osiągane.

Ponieważ moralne pojęcie prawa było wstępnie określone już w 1784 roku, udało się Kantowi już w *Moral-Mrongoivius II* dokonać jej sformułowania. „Prawo jest tutaj pojęciem zewnętrznej wolności możliwym zgodnie z powszechnym prawem”⁸⁹. Jest to „warunek, pod którym twoja wolność może polegać na wolności powszechnej. [...] pojęcie prawa odwołuje się zatem do pojęcia wolności”⁹⁰.

3.2.2. Powszechne pryncypium prawa i powszechnej normy prawa (§ C)

Tu również pojęciowo nieomal identyczne sformułowanie powszechnej normy prawa odnajdujemy w *Moral-Mrongoivius II*:

⁸⁷ *Moral-Mrongoivius II*, s. 618, z. 15 i nast. Bez wątplenia chodzi tu o uczynek, a nie o samowolę (*Willkür*), dotyczy bowiem uczynków, które natrafiają na siebie jako fakty. To właśnie ujmowane jest w *Moral-Mrongoivius II* jako „Nothwendigkeit einer Handlung unter der Bedingung nach der allein die allgemeine Freiheit mit sich selbst bestehen kann”.

⁸⁸ *Moral-Mrongoivius II*, s. 618, z. 22 i nast.

⁸⁹ *Moral-Mrongoivius II*, s. 631, z. 6 i nast.

⁹⁰ *Moral-Mrongoivius II*, s. 618, z. 26 i nast.

zasada postępowania, wedle której ów uczynek na mocy powszechnego prawa polega na zgodności z wolnością kogoś innego, jest zasadą prawa. Prawo jest zgodnością uczynku z regułą jedynie, pod którą wolność może wszystko ujednolicić. [...] to, co zgadza się z warunkami [...], pod którymi wolność jednego może współistnieć z wolnością kogoś innego na mocy powszechnego prawa jest prawem, co zaś jest tym warunkom przeciwne jest bezprawiem⁹¹.

Definicja normy prawa odpowiadająca tej ze „Wstępu do nauki prawa” nie jest tu obecna⁹².

3.2.3 Prawo i uprawnienie do stosowania przymusu (§ D i E)

Znane ze „Wstępu do teorii prawa” określenie uprawnienia do stosowania przymusu oparte na zasadzie sprzeczności znajdujemy ponownie w wykład-

⁹¹ *Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 35 i nast. Również tutaj powszechna norma prawa (*Rechtssprinzip*) z perspektywy prawa subiektywnego przedstawia ostatecznie niesformułowane pojęcie „prawomocności uczynków” tylko o tyle, o ile chodzi o faktyczną zgodność samowoli (*Willkür*), lecz nie dlatego, że są one dokonane wedle moralnego usposobienia (*Moral-Mrongoivius II*, s. 620, z. 19 i nast.). Por. podobnie *Moral-Mrongoivius II*, s. 612, z. 27 i nast.

⁹² Te notatki z wykładów można jednak tak rozumieć, że prawo z tego powodu, iż jest prawem moralnym musi się uzewnętrzniać jako imperatyw kategoryczny, por. *Moral-Mrongoivius II*, s. 607, z. 7 i nast., a gdy chodzi o wspomniane kontrowersje: tamże, przyp. 64. Notatki z wykładów mogą też dostarczyć pomocy interpretacyjnej do odpowiednich partii w § C w *Einleitung in die Rechtslehre* z roku 1797, por. *Metaphysik der Sitten MdS*, s. 231, s. 15 i nast. w *Moral-Mrongoivius II* staje się jasne, że Kant te zgodne z prawem ograniczenia łączy z wolnością, bo „[d]ie Idee der Freiheit bringt das schon mit sich, nach einer allgemeinen Regel zu handeln” (*Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 11 i nast.). Wraz z takim określeniem prawa jako zgodnego z prawem określenia wolności Kant podkreśla, że „[a]lle obiecte [...] unter Gesetzen stehen [müssen], sonst kann sie die Vernunft nicht erkennen. Nun gibt es Gesetze der Natur und der Freiheit.” (*Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 25 i nast.). Prawo jako takie jest prawem wolności „[n]eminem laede. Das Princip der Freiheit ist das Princip der äußeren Freyheit [...]. Dieß heißt [...] keines Menschen Recht Abbruch thun.” (tamże, s. 632, z. 16 i nast.). Wolność w zewnętrzny ujęciu da się zatem pomyśleć wyłącznie jako ograniczona przez prawo, co umożliwia rozumowi wszelkie obiekty pomyśleć jako podpadające pod prawa wolności (człowieka jako podmiotu prawnego). W tym sensie należy też rozumieć określenie Kanta w § C „die Vernunft sagt nur, daß sie in ihrer Idee darauf eingeschränkt sei [...]; [...] als ein Postulat, welches gar keines Beweises weiter fähig ist” (*Metaphysik der Sitten*, s. 231, z. 15 i nast.). Wolność z tego powodu, że nie jest prawem natury podlega rozumowej konieczności własnego prawodawstwa, które jest determinowane przez normę prawa (*Rechtsgesetz*).

dach z 1784 roku, jak i z 1797 roku. I tak w *Moral-Mrongoivius II* twierdzi Kant:

z wszelkimi obowiązkami prawnymi może zostać połączony przymus. [...] to, co przeciwstawia się przeszkodzie ograniczającej powszechną wolność, sprzyja powszechnej wolności i dlatego jest prawem. Bezprawie jest zatem przeszkodą dla powszechnej wolności, przymus przeszkodą dla tej przeszkody albo jej zniesieniem; a zatem sprzyja on wolności⁹³.

Jednakże w 1784 roku Kant utrzymuje, że prawo i uprawnienie do stosowania przymusu są nie tylko powiązane ze sobą analityczne, lecz również *explicite* utożsamione (par. D), podobny pogląd głosi również w paragrafie E w 1797 roku. I tak według *Moral-Mrongoivius II* Kant definiuje prawo jako „ogół wszystkich naszych obowiązków opartych na przymusie (*legum strictarum*)”⁹⁴. Wszelkie zobowiązania zgodnie z moralnymi prawami zostają zatem podzielone na: „1) takie, do obserwacji których możemy być zmuszeni przez prawa; 2) takie, do których zewnątrznie nie możemy być zmuszeni”⁹⁵. Kant wyjaśnia to tym, że „obowiązki przymusu oraz obowiązki bezwzględne [obowiązki prawne] uznaje za to samo”⁹⁶. Podczas gdy w 1797 roku Kant wyłącza zagadnienie słuszności i konieczności prawa z właściwej nauki prawa, to w *Moral-Mrongoivius II* pozwala odczuć brak tego rodzaju rozważań.

3.2.4. Podział nauki prawa

W dołączonym „Podziale nauki prawa” Kant wyjaśnia w 1797 roku architekturę nauki prawa. Zgodnie z formą nie da się w 1784 roku znaleźć w notatkach z wykładów takiego systematycznego podziału nauki prawa. Niemniej jednak napotykaemy tu wyraźne paralele treściowe.

⁹³ *Moral-Mrongoivius II*, s. 631, z. 12 i nast. Por. ponadto *Moral-Mrongoivius II*, s. 619, z. 1 i nast.

⁹⁴ *Moral-Mrongoivius II*, s. 620, z. 9 i nast.

⁹⁵ *Moral-Mrongoivius II*, s. 617, z. 33 i nast.

⁹⁶ Tamże, s. 618, z. 2 i nast. Również w *Moral-Mrongoivius II* zrównanie porządku prawa i przymusu zostaje ostatecznie sprowadzone do wyrzeczenia się przez praktyczny rozum determinacji ze strony pobudek (1797 jest to znak rozpoznawczy prawodawstwa, bo jak pisze Kant: „[z]ur Gesinnung kann man nicht gezwungen werden, wenn man sie auch erkennen könnte, denn sonst würde alle Freiheit aufhören, indem nur das äußere einer Handlung unter einem Zwange stehen kann“. Dalej zaś głosi: „das Recht [...] auf die äußeren Handlungen” (*Moral-Mrongoivius II*, s. 620, z. 11 i nast.).

I tak również w *Moral-Mrongoivius II* pojawia się podział na podstawie Ulpiana *praecepta iuris*. Różni się on jednak w jednym ważnym punkcie, ponieważ *honeste vive* w przeciwieństwie do „Wstępu do nauki o prawie” jednoznacznie przypisany jest etyce. „*Honeste vive* jest pryncypium etyki [...]”⁹⁷. Istotne jest, że w *Moral-Mrongoivius II* Kant postrzega *praecepta iuris* jako „klasyczne [formuły] praktycznej filozofii”⁹⁸, a tym samym jako zasady podziału nie tylko nauki prawa, lecz całej metafizyki moralności⁹⁹. Jednakże w ogólności określenie obu pozostałych form *praecepta iuris neminem laede* i *sum cuique tribue* odpowiada znów „Wstępowi do nauki prawa” z 1797 roku. Tak więc *neminem laede* określone zostaje jako zasada „prawa w stanie naturalnym”. Oznacza to „ograniczenie wolności” wyłącznie w warunkach, w których każdy jest w stanie istnieć wraz z innymi. Wszelkie obowiązki prawne mogą zostać wymuszone¹⁰⁰. *Suum cuique tribue* znów staje się pryncypium „prawa, lecz ujętego w statusie cywilnym”¹⁰¹. Tak jak w 1797 roku u podstaw koncepcji Kanta tkwi założenie, że bez stanu obywatelskiego, który utrzymuje powszechne prawa i władzę może dojść do naruszenia wolności innych. „Żadne ludzkie prawo nie jest pewne – dlatego powiada się: wkraczaj w stan albo status jurydyczny, stwarzaj dla innych obronę bezpieczeństwa ich praw w stanie cywilnym”¹⁰².

Załączony przez Kanta w 1797 roku podział praw nie znajduje w *Moral-Mrongoivius II* żadnego pełnego odpowiednika. Występuje tu jedynie rozróżnienie pomiędzy pozytywnym prawem stanowionym a prawem naturalnym: „do obligacji pozytywnej przynależy to, że prawo samo jest osądzające [...] prawo obligujące jest przeciwstawne prawu naturalnemu”¹⁰³.

⁹⁷ Tamże, s. 631, z. 31.

⁹⁸ Tamże, z. 30 i nast.

⁹⁹ Taki pogląd utrzymuje Kant do połowy lat 90., por. *Vorarb. Metaphysik der Sitten*, AA XXIII, s. 386, z. 25 i nast. und *MdS-Vigilantius*, AA XXVII, s. 527, z. 27 i nast.

¹⁰⁰ *Moral-Mrongoivius II*, s. 631, z. 32 i s. 632, z. 16 i nast.

¹⁰¹ Tamże, s. 631, z. 33.

¹⁰² Tamże, s. 633, z. 1 i nast.

¹⁰³ Tamże, s. 614, z. 28 i nast. W jakiejś mierze należy jednak stwierdzić, że powyższą wypowiedź w odniesieniu do praw Kant traktuje bezwzględnie, odnosząc ją nie tylko do uprawnień do prawa, por. Tamże, s. 616, z. 6 i nast. oraz s. 634, z. 7 i nast.

4. Kantowskie nowe, krytyczne ugruntowanie filozofii prawa

To przeciwstawienie czyni widocznym, że Kantowskie pojęcie prawa w takiej formie, w jakiej zostało ono zaprezentowane w 1797 roku, było rozwinięte w 1784 roku. Ma ono wartość nie tylko dla moralnego pojęcia prawa jako takiego, lecz także dla zawartych tu określeń, takich jak powszechne pryncypium prawa, czy też wyprowadzenie z prawa uprawnienia do stosowania przymusu. Poza tym można zauważyć, że w 1784 roku w taki sam sposób jak w 1797 roku Kant włączył swą filozofię prawa do obejmującej ją metafizyki moralności. Ale to nie oznacza jeszcze, że jądro Kantowskiej filozofii prawa było konceptualnie opracowane już w 1784 roku, pojawia się jedynie pytanie, czy zbiegło się to w trakcie pisania *Ugruntowania metafizyki moralności* z nowym, krytycznym ugruntowaniem filozofii prawa. W odpowiedzi na to pytanie chodzi przede wszystkim o to, czy Kant w *Moral-Mrongoivius II* umieścił u podstaw swojej koncepcji prawa teoremat autonomii oraz transcendentnej nauki wolności, a zatem tę część swojej nauki, która stała się w *Ugruntowaniu metafizyki moralności* najważniejszą oznaką Kantowskiej filozofii praktycznej. Niniejszy tekst nie może co prawda dostarczyć pełnego opracowania owego problemu, można jednak wykazać, że Kantowska filozofia prawa z początku 1780 roku opiera się na teorii autonomii oraz na krytycznym pojęciu prawa i w tym sensie pozostaje całkowicie w duchu krytycznej filozofii moralnej zawartej w *Ugruntowaniu metafizyki moralności*¹⁰⁴. Ażeby ukazać to w pełnej perspektywie, chciałbym moje niniejsze wprowadzenie odnieść zarówno do *Moral-Mrongoivius II*, jak i powstałych w tym samym czasie notatek do wykładów Kanta dotyczących teorii *Naturrecht-Feyerabend*¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Por. podobieństwa między przyp. 19 oraz przyp. 20.

¹⁰⁵ Por. notatki *Naturrecht-Feyerabend* in jüngerer Zeit Sadun Bordoni, Gianluca, *Kant e il diritto naturale. L'introduzione al Naturrecht Feyerabend*, w: *Rivista Internazionale di Filosofia Del Diritto* 2007 (84/2), s. 201 i nast. oraz Heinrich P., Delfosse, Norbert Hinske, Lothar Kreimendahl, Gianluca Sadun Bordoni, *Kant-Index. Stellenindex und Konkordanz zum „Naturrecht Feyerabend*, Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann–Holzboog 2010, s. IX i nast., a dokładniej P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 11 i nast., z dodatkowymi informacjami.

4.1. Czy jest jednolite pojęcie wolności dla prawa i etyki?

Wydaje się – gdyby osądzać na podstawie obydwu zeszytów z notatkami, że Kant u podstaw swojej filozofii prawa i moralności umieścił pojęcie wolności¹⁰⁶. Albowiem zarówno w *Moral-Mrongoivius II*, jak i w *Naturrecht-Feyerabend* Kant wypowiada się na temat wolności w kontekście prawa w sposób względnie niezróżnicowany.

W ramach określenia prawa i etyki rozróżnia on wprawdzie zewnętrzne i wewnętrzne użycie wolności, na przykład zgodnie z *Moral-Mrongoivius II* stwierdza: „legalność naszych czynków w relacji do zewnętrznej wolności [...] jest legalnością jurydyczną; w stosunku do użycia naszej wewnętrznej wolności legalnością etyczną”¹⁰⁷. Podobnie definiuje on cnotę jako „zgodność czynku z [...] wewnętrznym użyciem wolności [...]”. Prawo jest pojęciem zewnętrznej wolności, która możliwa jest jedynie wedle powszechnych praw¹⁰⁸. Jednakże wydaje się – inaczej aniżeli w dominującej w literaturze tematu wykładni¹⁰⁹, że określenia „zewnętrzna” i „wewnętrzna” użyte w obydwu

¹⁰⁶ W jakiejś mierze można twierdzić, że Kant w roku 1784 nie znał jeszcze zróżnicowania pomiędzy wolą (*Wille*) i samowolą (*Willkür*) i dlatego również o wolności mówi bez zróżnicowania. Zróżnicowanie to wprowadził dopiero w 1797 roku w *Metaphysik der Sitten*, gdzie wolność została uznana za cechę samowoli (*Willkür*). Por. *Metaphysik der Sitten*, s. 213 i 226, a także spośród wielu kontynuatorów M. Schwartz, *Der Begriff der Maxime bei Kant. Eine Untersuchung des Maximenbegriffs in Kants praktischer Philosophie*, s. 13 i nast. oraz G. Giesmann, *Recht und Moral in der Philosophie Kants*, s. 11. Inne stanowisko prezentuje Wood (A. W. Wood, *Kant's Doctrine of Right: Introduction*, s. 27 i nast.), który rozróżnienie to datuje na rok 1781. W 1784 roku Kant używa tych pojęć co najmniej synonimicznie i uznaje wolność za cechę obu, por. np. *Moral-Mrongoivius II*, s. 611, z. 23 i nast.; tamże, s. 597, z. 19 i nast.; *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1330, z. 37 i nast. Jak też *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1326, z. 38 i nast. Takie rozumienie przeciwstawiałoby się temu, które znamy z *Metaphysik der Sitten* (por. *Metaphysik der Sitten*, s. 213 z. 29 i nast. oraz 226). Nie wynika to jednak z żadnych merytorycznych różnic w odniesieniu do użycia pojęcia wolności, bo przy zróżnicowaniu woli (*Wille*) i samowoli (*Willkür*) chodzi Kantowi o pojęciowe doprecyzowanie, dzięki któremu lepiej da się uchwycić fenomen samozdeterminowania – w sensie merytorycznym w roku 1784 już zaakceptowany, por. P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 82–87 m. w. N.

¹⁰⁷ *Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 7 i nast.

¹⁰⁸ Tamże, s. 631, z. 2 i nast. Również w roku 1797, gdy ukazała się *Tugendlehre*, formułuje Kant zewnętrzne i wewnętrzne kryteria różnicujące, dotyczące rozgraniczenia nauki i prawa oraz cnoty w aspekcie wolności, por. *Metaphysik der Sitten*, s. 406.

¹⁰⁹ Interpretacja w sensie praktycznej strony wolności transcendentalnej. O. Höffe, *Immanuel Kant*, s. 218 i O. Höffe, *Der kategorische Rechtsimperativ. „Einleitung in die Rechtslehre”*, s. 50; D. v. d. Pfordten, *Rechtsethik*, München 2001, s. 364 i nast., zwłaszcza s. 370 i nast, także

wykładach nie oznaczają określonego rodzaju wolności względnie użycia wolności, lecz wskazują na odniesienie do obiektu, wobec którego używa się wolności¹¹⁰. I tak w *Moral-Mrongoivius II* pryncypium prawa określa on odpowiednio w ten sposób: że wolność zgadzała się „zewnątrznie z wolnością innej osoby”¹¹¹. Podobnie Kant wypowiada się o zewnętrznym użyciu wolności w *Naturrecht-Feyerabend* zarówno w odniesieniu do prawa, jak i do etyki. W przypadku prawa użycie wolności powinno się zgadzać z „wolnością woli innej osoby”, w przypadku etyki z „interesem woli innej osoby”. W przeciwieństwie do tego wewnętrzne użycie wolności opiera się na podmiocie tej wolności i polega na „podstawowych zasadach wolnej woli poprzez całkowitą zgodność w ramach prawa [...] z nami samymi”¹¹². W obydwu wykładach widać jasno, że według Kanta zewnętrzne użycie wolności wskazuje na inną osobę. W *Naturrecht-Fereyrabend* mówi on jednak również o wewnętrznym użyciu wolności dostosowanym do prawa, kiedy powiada, że na własną osobę rozciąga się¹¹³ również „wewnętrzne użycie wolności oraz jej praw”¹¹⁴.

W notatkach z wykładów napotykaemy więc relację między „wewnętrznym” i „zewnętrznym” odnoszącą się do użycia wolności¹¹⁵, choć bezpośrednio wolność, o której tu mowa, nie jest bliżej określana. Jeśli jednak, zdaniem Kanta, dla ważności etyki bezwzględnie wymagana jest wolność transcen-

G. Geismann, *Recht und Moral in der Philosophie Kants*, s. 14 i nast., gdy idzie o inne interpretacje „Amphibolie der Reflexionsbegriffe” z *Kritik der reinen Vernunft* (KrV, B 321 i nast.) Kaulbach 1982a, s. 78 oraz B. S. Byrd, J. Hruschka, *Lex iusti, lex iuridica und lex iustitiae Kants Rechtslehre in*, w: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 2005 (91), s. 491 i nast.

¹¹⁰ Myśli w tym kierunku odnośnie do *Metaphysik der Sitten* pojawiają się już u Gertrudy Scholz (G. Scholz, *Das Problem des Rechts in Kants Moralphilosophie*, s. 23 i dalej oraz 28).

¹¹¹ *Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 34.

¹¹² Z całości: *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1336, z. 11 i nast.

¹¹³ Paralelne stwierdzenie w *Metaphysik der Sitten*, por. *Metaphysik der Sitten*, s. 214, z. 9 i nast.: „Die Freiheit, auf die sich die erstern [sc. juridischen] Gesetze beziehen, kann nur die Freiheit im äußeren Gebrauche, diejenige aber, auf die sich die letztere [sc. ethischen Gesetze] beziehen, die Freiheit sowohl im äußern als innern Gebrauche der Willkür sein [...]” Gdy mówi się tu, że zarówno etyka, jak i prawo odnoszą się do zewnętrznego użycia wolności, tu w tle notatek z wykładów pokazuje się, że etyczne prawodawstwo zmierza do zgodności własnego, zewnętrznego użytku wolności z interesem innych, zaś jurydyczne prawodawstwo do zgodności własnego zewnętrznego użytku wolności z wolnością innych.

¹¹⁴ *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1335, z. 39 i nast.

¹¹⁵ Może tu chodzić o paralelę do rozróżnienia pomiędzy postępkami zewnętrznymi i wewnętrznymi, por. *MdS* s. 220, jak też o pojęcie uczynku zewnętrznego i wewnętrznego.

dentalna¹¹⁶, to jego niezróżnicowane użycie pojęcia wolności w prawie i etyce sugeruje, że to samo odnosi się do normy prawa (*Rechtgesetz*).

4.2. Własne prawodawstwo wolności

Powyższe rozważania mogą być wsparte przez to, że w notatkach z wykładów Kant w równym stopniu przyporządkowuje prawo i etykę teorii autonomii, która zakłada transcendentalną wolność¹¹⁷. W *Moral-Mrongoivius II* czytamy: „filozofia moralna jest albo nauką cnoty, albo prawa”. W obydwu przypadkach ukazano to, że „wolność woli ograniczona zostaje do tego warunku, że jej maksyma będzie powszechnym prawem”. Prawodawstwo wolności staje się zatem prawodawstwem samego siebie, gdyż „[...] człowiek musi jednak określić swe uczynki; a więc wola musi dla samej siebie stać się prawem”¹¹⁸. Znajdziemy tutaj wyraźny zwrot do teorii autonomii oraz leżącej u jej podstaw transcendentalnej nauki o wolności, gdyż „wolność sprawia, że postrzega on samego siebie jako prawodawcę”. Dlatego powiada Kant, że „u podstaw prawa moralnego [...] kryje się pojęcie wolności”¹¹⁹.

Kant odnosi tę autonomię nie tylko do etyki, ale chodzi mu o moralne prawodawstwo w ogóle – o prawo całościowe. Bardzo łatwo można to wykazać na przykładzie Kantowskich wywodów na temat moralnego uczucia, według których autonomia wymagana jest już dla zobowiązania zgodnego z prawem moralnym (może ono dotyczyć prawa stanowionego, czy też prawa cnoty). Autonomia nie odnosi się zatem do konstytutywnego dla etyki zderminowania pobudek, jakiego wymaga postępowanie zgodne z obowiąz-

¹¹⁶ Por. *GMS*, AA IV, s. 446 i nast., z. 18 i nast. I w tym sensie uwagi Kanta w *Moral-Mrongoivius II*, s. 611 i nast., z. 23 i nast. oraz *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1319, z. 37 i nast. oraz s. 1321, z. 41 i nast. oraz bardziej szczegółowo P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 85 i nast.

¹¹⁷ Por. na temat relacje między teorią autonomii a transcendentalną wolnością, P.-A. Hirsch, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784*, s. 18 i dalej oraz obszerniej L. Bernd, *Die „consequente Denkungsart der speculativen Kritik“*. *Kants radikale Umgestaltung seiner Freiheitslehre im Jahre 1786 und die Folgen für die Kritische Philosophie als Ganze*, „Deutsche Zeitschrift für Philosophie“ 2010 (58/4), s. 595 i nast. z dalszymi wskazaniem.

¹¹⁸ G. Geismann, *Recht und Moral in der Philosophie Kants*, s. 81 i nast. Chciałby rozróżnić Kantowskie pojęcia własnego prawodawstwa (*Selbstgesetzgebung*) i autonomii. Ale takiej różnicy nie da się wprowadzić, raczej chodzi tu o autonomię. (por. *Uzasadnienie metafizyki moralności* AA IV, s. 440).

¹¹⁹ Dla całości: *Moral-Mrongoivius II*, s. 630, z. 9 i nast.

kiem, względnie płynące z szacunku dla prawa. Kant nazywa ją autokracją, która dopiero czyni uczynki moralnymi.

Sąd o moralności polega na obiektywnych pryncypiach, pobudka jest jednak subiektywna: to, czyni wolę praktyczną. Gdy sam rozum określać ma naszą wolę, chodzi o uczucie moralne. Rozum troszczy się albo o interesy skłonności, albo o swój własny interes. W pierwszym przypadku pełni on rolę usługową, w drugim jednak jest prawodawczy. Jeśli rozum poprzez prawo moralne określa wolę, wówczas posiada on moc pobudki i dysponuje nie tylko autonomią, lecz również autokracją. Ma funkcję prawodawczą i egzekutywną. Jeśli by autokrację rozumu odnośnie do woli określić przez prawa moralne, mielibyśmy do czynienia z moralnym uczuciem¹²⁰.

Autonomia wymagana jest już dla zaistnienia zobowiązania zgodnego z prawami moralnymi (obojętne, czy w aspekcie prawa stanowionego, czy prawa cnoty), to znaczy jest czystym rozumem służącym legalizacji. Konstytutywna dla etyki moralność wymaga ponadto w celu egzekucji autokracji, to znaczy czystego rozumu¹²¹.

Również w *Naturrecht-Feyerabend* przedstawione zostało autonomiczne ugruntowanie moralnego prawa. Wolność musi tu „jeśli chce podpadać pod prawa, sama sobie prawa nadawać”.

Bez prawa nie ma żadnej przyczyny, a zatem żadnej woli, bo przyczyna pojawia się wówczas, o ile coś następuje zgodnie z ustalonymi regułami. Jeśli wolność jest podporządkowana prawom natury, to nie jest żadną wolnością. Dlatego wolność musi być sama dla siebie prawem¹²².

Tym samym Kant chciałby się zdystansować wobec klasycznej nauki prawa, bo uważa, że „wszyscy nauczyciele prawa naturalnego [...] mylili się odnośnie do tego punktu [czyli własnego prawodawstwa wolności], którego bynajmniej nigdy nie znaleźli”¹²³. Dlatego Kant sprowadza wyraźnie prawo do autonomicznego samoograniczenia woli. „Wolność musi zostać ograni-

¹²⁰ Tamże, s. 625, z. 35 i nast.

¹²¹ Por. w tym sensie również P. König, *Autonomie und Autokratie. Über Kants Metaphysik der Sitten*, Berlin - New York 1994, s. 228 i nast.

¹²² *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1322, z. 28 i nast. Nawet jeśli Kant nie mówi w tym miejscu o prawodawstwie poprzez wolę (*Wille*), to prawne samoograniczenie wolności merytorycznie sprowadza się tu do woli, por. *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1330, z. 35 i nast.

¹²³ Tamże, s. 1322, z. 35 i nast.

czona, ale nie może się to dokonać przez prawa natury; inaczej człowiek nie byłby wolny; dlatego musi ograniczać samego siebie. Prawo odwołuje się zatem do ograniczenia wolności¹²⁴. Tak zgodnie z *Moral-Mrongoivius II*, jak i *Naturrecht-Feyerabend* pojmuje Kant prawo natury oraz prawo cnoty jako autonomiczne prawa wolności, które z powodu swego własnego prawodawstwa *eo ipso* zakładają transcendentalną wolność zobowiązanego do czegoś podmiotu.

4.3. Prawo jako interpersonalny stosunek na tle państwa celów

Poza tym określenie prawa jako interpersonalnego stosunku zawarte w notatkach z wykładów pozwala wnioskować, że Kant dokonuje tutaj nowego, krytycznego ugruntowania prawa. W *Naturrecht-Feyerabend* „osoba jest wolną istotą”¹²⁵, bo wolność „ograniczona zostaje przez samą siebie. Rzeczy, które nie mają wolności, nie mogą zostać w swej wolności ograniczone [...] tamto jest osobą, to jest rzeczą”¹²⁶. W świetle powyższych wywodów na temat własnego prawodawstwa wolności Kant ma tutaj na myśli ograniczenie wolności przez autonomiczne własne prawodawstwo, tak iż osobowość podmiotu prawa ostatecznie zakłada transcendentalną wolność. W ten sposób również celowość własna oraz godność zostają ugruntowane przez istotę rozumną, ponieważ jeśli człowiek ma być celem samym w sobie, „to jego wola nie może od niczego zależeć”¹²⁷.

„Muszę założyć wolność istoty, jeśli ma być ona celem dla siebie samej. [...] Nie wiem, jak mam ją pojmować; jednakże jest to konieczna hipoteza, gdy mam pomyśleć rozumną istotę jako cel sam w sobie”¹²⁸.

¹²⁴ Tamże, s. 1321, z. 1 i nast. W *Naturrecht-Feyerabend* jest wręcz wyraźnie stwierdzone, że zgodnie z ujęciem Kanta wolność transcendentalna tworzy założenie, że prawa moralne w ogóle obowiązują w ścisłym sensie. Możliwość przewyżczenia wszystkich swych skłonności oznacza dla Kanta wolność transcendentalną. Wynika z tego, że właściwie moralne prawa możliwe są dzięki transcendentalnej wolności. Czysto regulatywne użycie uwarunkowanego empirycznie rozumu nie wystarcza do tego, bo nie przysługuje mu żadna rygorystyczna powszechność i konieczność.

¹²⁵ Tamże, s. 1335, z. 17.

¹²⁶ Tamże, s. 1335, z. 24 i nast.

¹²⁷ Tamże, s. 1319, z. 39.

¹²⁸ Tamże, s. 1322, z. 17 i nast.

Jeśli zatem Kant pojmuje prawo jako stosunek interpersonalny, to cnotliwymi podmiotami prawa mogą być tylko istoty zdolne do transcendentalnej wolności¹²⁹. Bez umieszczenia u podstaw krytycznej filozofii moralnej Kanta nie da się zatem w ogóle określić, kto może być rozpatrywany jako osoba w sensie prawnym. Równocześnie osobowość koniecznie i niezbywalnie musi się wiązać z wolnością transcendentalną. Ludzie nie są „uprawnieni do dysponowania sobą”. Są oni osobami, a nie rzeczami, podobnie nie może istnieć umowa, mocą której człowiek sprzedaje samego siebie w niewolę. Jestem wolny, dlatego nie mogę mojej wolności odrzucić¹³⁰. „Z osobowością nie może się wiązać stosunek, na mocy którego degraduję samego siebie do roli czystego obiektu dla kogoś innego”¹³¹.

Tutaj dołącza się ostatnia z 1784 roku wskazówka odnosząca się do nowego ugruntowania prawa przez Kanta: a mianowicie, Kant wydaje się rozpatrywać prawo – w pełnej zgodności z pokazanym powyżej związkiem prawa, osobowości oraz celowości własnej – na tle idei państwa celów:

W świecie jako systemie celów musi bowiem istnieć ostatecznie jakiś cel, a jest nim istota rozumna. [...] – Człowiek jest celem i dlatego doszlibyśmy do sprzeczności, gdyby miał być tylko środkiem. Jeśli nawiązuję kontakt z jakimś służącym, to musi on być również celem tak jak ja sam, a nie tylko środkiem. Musi on również chcieć. – Ludzka wola jest zatem ograniczona warunkiem powszechnej wolności woli innych osób. – Jeśli istnieje system celów, to cel i wola każdej rozumnej istoty musi pozostawać w zgodzie z systemem celów innych osób. [...] To ograniczenie odwołuje się do warunków możliwej powszechnej zgodności z wolą innych. Poza człowiekiem nie zostało ustanowione nic godnego uwagi, oprócz prawa człowieka [...] prawo jest ograniczeniem wolności, mocą którego ta wolność, może współistnieć, wedle powszechnych reguł, z każdą inną wolnością¹³².

¹²⁹ Por. B. Ludwig, *Whence Public Right? The Role of Theoretical and Practical Reasoning in Kant's Doctrine of Right*, s. 169 i nast. Ponieważ nie wystarcza tu samo uzdolnienie uwarunkowanego empirycznie rozumu, to wynika stąd, że o istocie tych rozumnych, ale w tym sensie pozbawionych wolności powiada, iż są one tylko środkami i tak jak rzeczy mogą być użyte w dowolny sposób.

¹³⁰ *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1335, z. 42 i nast.

¹³¹ Tę myśl można odnaleźć jeszcze w 1797 roku w *Tugendlehre*, por. *Metaphysik der Sitten* 462. Podobnie wypowiada się Kaulbach (F. Kaulbach, *Recht und Moral in der rechtsphilosophischen Situation der Gegenwart*, s. 182 i nast.) oraz Kersting (W. Kersting, *Wohlgeordnete Freiheit. Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie*, s. 93).

¹³² *Naturrecht-Feyerabend*, s. 1319, z. 18 i nast.

Wspomnianym tu „warunkiem możliwości powszechnej zgodności” jest również prawo jako „ograniczenie wolności, mocą którego ta wolność może współistnieć, wedle powszechnych reguł, z każdą inną wolnością”¹³³. Kantowska idea państwa celów prowadzi znowu do teorii autonomii, która zakłada transcendentalną naukę wolności¹³⁴. Jeśli więc Kant w 1784 roku rozpatruje prawo, odwołując się do państwa celów, to postrzega podmioty prawa jako autonomiczne, a zatem transcendentalnie wolne istoty.

5. Wnioski końcowe

Wychodząc z tych pozycji, można na zakończenie stwierdzić, że Kantowskie pojęcie prawa już w 1784 roku było w istocie tak rozwinięte w postaci, jaką filozof zaprezentował w 1797 roku. I nawet jeśli Kant w niektórych miejscach nie osiągnął jeszcze systematycznej prezentacji oraz pojęciowej precyzji, na przykład odnośnie do pojęcia prawodawstwa, to widzimy, że jego późniejsza systematyka oraz terminologia w sensie merytorycznym została już osiągnięta w 1784 roku i że legła już u podstaw jego koncepcji prawa. W efekcie można mówić o tym, że Kantowskie pojęcie prawa było merytorycznie rozwinięte już w roku 1784, a jego całokształt odnajdujemy ponownie w Kantowskiej koncepcji prawa z 1797 roku. Na podstawie notatek z wykładów można wykazać, że już w 1784 roku Kant miał koncepcję nauki prawa jako krytycznej, praktycznej filozofii i że podobnie jak naukę o cnocie opierał ją na krytycznym pojęciu wolności. Tę hipotezę popiera budowa oraz czas powstania badanych przeze mnie notatek z wykładów, wygłaszanych przez Kanta krótko przed wydaniem *Ugruntowania metafizyki moralności*. Przede wszystkim chciałbym jednak wykazać, że Kant określa normę prawa (*Rechtsgesetz*) jako własne prawodawstwo wolności na podstawie zasady autonomii oraz tkwiącej u jej podłoża transcendentalnej nauki o wolności. W tym samym kontekście można zauważyć, że swoją koncepcję prawa i etyki opiera

¹³³ Tamże, s. 1320, z. 6 i nast. Całościowo rzecz ujmując, ukazuje tu Kant zdumiewającą pewność do *Krytyki czystego rozumu*, gdzie świat moralny, względnie dający się pomyśleć, o ile jest on odnoszony do świata zmysłowego, por. *KrV*, B 836.

¹³⁴ Por. zaledwie w: *GMS*, AA IV, s. 433, z. 26 i nast. oraz s. 436, z. 3 i nast. oraz ponadto B. Malibabo, *Kants Konzept einer kritischen Metaphysik der Sitten*. Bochum, Univ., Diss., 1998, Würzburg 2000, s. 103 i nast. oraz D. v. d. Pfordten (red.), *Menschenwürde, Recht und Staat bei Kant. Fünf Untersuchungen*, Paderborn 2009.

w pewnej mierze na pojęciu osobowości działającego podmiotu i wydaje się rozpatrywać prawo (przynajmniej w *Naturrecht-Feyerabend*) na tle idei państwa celów.

Jakich odpowiedzi moglibyśmy dostarczyć na postawione w tym artykule pytania? Po pierwsze, możemy stwierdzić, że Kantowskie pojęcie prawa – niejako materiał niezbędny do do skonstruowania filozofii prawa – istniało już w 1784 roku. Nie znaczy to, że podobnego ujęcia nie znajdziemy we wczesnych źródłach, ani też, że w wykładach z 1784 r. zawarta jest *in nuce* kompletna nauka prawa z 1797 roku. Gdy jednak idzie o treść obu przywołanych tu wstępów, to jej źródeł można poszukiwać co najmniej w 1784 roku. Z drugiej strony notatki z wykładów *Moral-Mrongoivius II* oraz *Naturrecht-Feyerabend* pokazują, że Kant swoją filozofię prawa konstruował w zgodzie ze swą krytyczną filozofią moralną. Kantowskie pojęcie prawa napotykamy więc nie tylko w fazie krytycznej filozofii moralnej, lecz – jeśli uwzględnimy wykładnię notatek z wykładów – opiera się ono w obydwu przypadkach na teorii autonomii oraz na krytycznym pojęciu wolności. Również prawo od początku było równoprawną częścią Kantowskiej filozofii krytycznej, dlatego wbrew werdyktowi Schopenhauera należy stwierdzić, że w przypadku pojęcia prawa, kluczowego elementu Kantowskiej teorii prawa nie chodzi bynajmniej ani o dzieło starca, ani o efekt starczej słabości. Mam nadzieję, że Czytelnicy docenią Krzysztofa Mrongowiusza nie tylko jako znanego polskiego popularyzatora Kanta, lecz przede wszystkim jako twórcę notatek, w których udokumentowane zostały narodziny Kantowskiej filozofii prawa.

Bibliografia

- Baumgarten Alexander Gottlieb, *Initia Philosophiae Practicae. Primae Acroamaticae*, Halle 1760.
- Baum Manfred, *Recht und Ethik in Kants praktischer Philosophie*, [w:] Jürgen Stolzenberg, *Kant in der Gegenwart*, Berlin 2007, s. 213–226.
- Brandt Reinhard, recenzja: C. Ritter, *Der Rechtsgedanke Kants*, „Philosophische Rundschau“ 1974 (20), s. 43–49.
- Brandt Reinhard, *Das Erlaubnisgesetz, oder: Vernunft und Geschichte in Kants Rechtslehre*, [w:] Reinhard Brandt, *Rechtsphilosophie der Aufklärung. Symposium Wolfenbüttel 1981*, Berlin 1982, s. 233–285.
- Brandt Reinhard, *Immanuel Kant – was bleibt?*, Hamburg 2010.

- Brocker Manfred, *Kants Besitzlehre. Zur Problematik e. transzendentalphilos. Eigentumslehre*, Würzburg 1987.
- Busch Werner, *Die Entstehung der kritischen Rechtsphilosophie Kants 1762–1780*, Berlin 1979.
- Byrd B. Sharon, Hruschka Joachim, *Lex iusti, lex iuridica und lex iustitiae Kants Rechtslehre in*, [w:] *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 2005 (91), s. 484–500.
- Byrd B. Sharon, Hruschka Joachim, *Kant's Doctrine of Right. A Commentary*, Cambridge 2010.
- Delfosse Heinrich P., Hinske Norbert, Kreimendahl Lothar, Sadun Bordoni Gianluca, *Kant-Index. Stellenindex und Konkordanz zum „Naturrecht Feyerabend*, Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog 2010 (Forschungen und Materialien zur deutschen Aufklärung Abteilung 3, Indices, 37,1).
- Dulkeit Gerhard, *Naturrecht und positives Recht bei Kant. Neudr. d. Ausg. Leipzig 1932*, Aalen 1973.
- Ebbinghaus Julius, *Die Strafen für Tötung eines Menschen nach Prinzipien einer Rechtsphilosophie der Freiheit*, [w:] Julius Ebbinghaus und Hariolf Oberer, *Gesammelte Schriften*, Bd. 2, Bonn 1986–1994, s. 283–380.
- Geismann Georg, *Recht und Moral in der Philosophie Kants*, [w:] B. Sharon Byrd: *Themenschwerpunkt: Recht und Sittlichkeit bei Kant*, Berlin 2006, s. 3–124.
- Gregor Mary J., *Laws of Freedom. A Study of Kant's Method of Applying the Categorical Imperative in the Metaphysik der Sitten*, Oxford 1963.
- Guyer Paul, *Kant's Deductions of the Principles of Right*, [w:] Mark Timmons (red.), *Kant's Metaphysics of Morals. Interpretative Essays*, Oxford 2002, s. 23–64.
- Haensel Werner, *Kants Lehre vom Widerstandsrecht. Ein Beitrag zur Systematik der Kantischen Rechtsphilosophie. Zugl. Leipzig, Univ., Diss., 1926*, Berlin 1926.
- Hirsch Philipp-Alexander, *Kants Einleitung in die Rechtslehre von 1784. Immanuel Kants Rechtsbegriff in der Moralvorlesung „Mrongovius II“ und der Naturrechtsvorlesung „Feyerabend“ von 1784 sowie in der „Metaphysik der Sitten“ von 1797*, Göttingen 2012.
- Höffe Otfried, *Recht und Moral: ein kantischer Problemaufriß*, [w:] *Neue Hefte für Philosophie* 1979 (17), s. 1–36.
- Höffe Otfried, *Kants Begründung des Rechtszwangs und der Kriminalstrafe*, [w:] Reinhard Brandt (red.), *Rechtsphilosophie der Aufklärung. Symposium Wolfenbüttel 1981*, Berlin 1982, s. 335–375.
- Höffe Otfried, *Der kategorische Rechtsimperativ. „Einleitung in die Rechtslehre“*, [w:] Otfried Höffe (red.), *Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Berlin 1999a, s. 41–62.
- Höffe Otfried, *Einführung*, [w:] Otfried Höffe (red.), *Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Berlin 1999b, s. 1–18.
- Höffe Otfried, *Immanuel Kant. Orig.-Ausg., 7., überarb. Aufl.*, München 2007.

- Horn Christoph, *Was ist falsch an einer moralischen Deutung von Kants politischer Philosophie?*, [w:] Heiner F. Klemme (red.), *Kant und die Zukunft der europäischen Aufklärung*, Berlin–New York 2009, s. 400–424.
- Iltting Karl-Heinz, *Gibt es eine kritische Ethik und Rechtsphilosophie Kants? Hans Wagner zum 65. Geburtstag*, [w:] *Archiv für Geschichte der Philosophie* 1981 (63), s. 325–345.
- Iustinian, *Corpus Iuris Civilis*, (red.) Theodor Mommsen und Paul Krüger, Hildesheim 2000.
- Ju Gau-Jeng, *Kants Lehre vom Menschenrecht und von den staatsbürgerlichen Grundrechten*. Zugl. Bonn, Univ., Diss., 1985, Würzburg 1990.
- Kant Immanuel, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. 3., verb. Aufl, (red.) Bernd Ludwig, Hamburg 2009.
- Kaulbach Friedrich, *Der Begriff der Freiheit in Kants Rechtsphilosophie*, [w:] Friedrich Kaulbach (red.), *Studien zur späten Rechtsphilosophie Kants und ihrer transzendentalen Methode*, Würzburg 1982a, s. 75–87.
- Kaulbach Friedrich, *Der Herrschaftsanspruch der Vernunft in Recht und Moral bei Kant*, [w:] Friedrich Kaulbach (red.), *Studien zur späten Rechtsphilosophie Kants und ihrer transzendentalen Methode*, Würzburg 1982b, s. 55–74.
- Kaulbach Friedrich, *Die rechtsphilosophische Version der transzendentalen Deduktion*, [w:] Friedrich Kaulbach (red.), *Studien zur späten Rechtsphilosophie Kants und ihrer transzendentalen Methode*, Würzburg 1982c, s. 9–54.
- Kaulbach Friedrich, *Recht und Moral in der rechtsphilosophischen Situation der Gegenwart*, [w:] Friedrich Kaulbach (red.), *Studien zur späten Rechtsphilosophie Kants und ihrer transzendentalen Methode*, Würzburg 1982d, s. 169–189.
- Kersting Wolfgang, *Neuere Interpretationen der kantischen Rechtsphilosophie*, [w:] *Zeitschrift für philosophische Forschung* 1983 (37), s. 282–298.
- Kersting Wolfgang, *Wohlgeordnete Freiheit. Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie*. Univ., Habil.-Schr., Hannover, 1982, Berlin 1984.
- Kersting Wolfgang, recenzja: *Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, (wyd.) Bernd Ludwig, [w:] *Archiv für Geschichte der Philosophie* 1989 (71), s. 100–102.
- Kersting Wolfgang, *Kant über Recht*, Paderborn 2004.
- Köhl Harald, *Kants Gesinnungsethik*, Berlin–New York 1990.
- Kohlhäuf Michael, *Baumgarten, Alexander Gottlieb*, [w:] Traugott Bautz (red.): *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. 15. Hamburg 1999, s. 94–100.
- König Peter, *Autonomie und Autokratie. Über Kants Metaphysik der Sitten*. Zugl. Heidelberg, Univ., Diss., 1991, Berlin–New York 1994.
- Kühl Kristian, *Eigentumsordnung als Freiheitsordnung. Zur Aktualität der Kantischen Rechts- und Eigentumslehre*. Zugl. Heidelberg, Univ., Diss., 1982/83, Freiburg 1984.
- Küstlers Gerd-Walter, *Kants Rechtsphilosophie*, Darmstadt 1988.

- Larenz Karl, *Sittlichkeit und Recht. Untersuchungen zur Geschichte des deutschen Rechtsdenkens und zur Sittenlehre*, [w:] Karl Larenz (red.): *Reich und Recht in der deutschen Philosophie, Bd. 1. 2 Bände*, Stuttgart–Berlin 1943, s. 169–402.
- Laschet Oliver, *Metaphysik und Erfahrung in Kants praktischer Philosophie. Zugl. Köln, Univ., Diss., 2009*, Freiburg im Breisgau 2011.
- Lehmann Gerhard, *Einleitung*, [w:] Immanuel Kant, *Kant's gesammelte Schriften – Vorlesungen. Band 6. Kleinere Vorlesungen und Ergänzungen I, Hälfte 1, Teil 1–2*, Berlin 1980/83, s. 650–671.
- Ludwig Bernd, *Whence Public Right? The Role of Theoretical and Practical Reasoning in Kant's Doctrine of Right*, [w:] Mark Timmons (red.), *Kant's Metaphysics of Morals. Interpretative Essays*, Oxford 2002, s. 159–183.
- Ludwig Bernd, *Die „consequente Denkungsart der speculativen Kritik“. Kants radikale Umgestaltung seiner Freiheitslehre im Jahre 1786 und die Folgen für die Kritische Philosophie als Ganze*, [w:] *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 2010 (58/4), s. 595–628.
- Ludwig Bernd, *Kants Rechtslehre*, Hamburg 1988.
- Ludwig Ralf, *Kategorischer Imperativ und Metaphysik der Sitten. Die Frage nach der Einheitlichkeit von Kants Ethik. Univ., Diss.-Augsburg, 1991*, Frankfurt am Main 1992.
- Malibabo Balimbanga, *Kants Konzept einer kritischen Metaphysik der Sitten. Bochum, Univ., Diss., 1998*, Würzburg 2000.
- Manthe Ulrich, *Beiträge zur Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffs II. Stoische Würdigkeit und die iuris praecepta Ulpian's*, [w:] *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 1997 (114), s. 1–26.
- Oberer Hariolf, *Zur Frühgeschichte der Kantischen Rechtslehre*, [w:] *Kant-Studien* 1973 (64/1), s. 88–102.
- Oberer Hariolf, recenzja: Kristian Kühl, *Eigentumsordnung als Freiheitsordnung. Zur Aktualität der Kantischen Rechts- und Eigentumslehre*, [w:] *Kant-Studien* 1988 (79), s. 369–374.
- Pfordten Dietmar v. d. (red.), *Menschenwürde, Recht und Staat bei Kant. Fünf Untersuchungen*, Paderborn 2009.
- Pfordten Dietmar von der, *Rechtsethik. Univ., Habil.-Schr.--Göttingen, 1998*, München 2001.
- Pippin Robert B., *Dividing and Deriving in Kant's Rechtslehre*, [w:] Otfried Höffe (red.): *Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Berlin 1999, s. 63–85.
- Pogge Thomas W., *Is Kant's Rechtslehre a ‚Comprehensive Liberalism‘?*, [w:] Mark Timmons (red.), *Kant's Metaphysics of Morals. Interpretative Essays*, Oxford 2002, s. 133–158.
- Prauss Gerold, *Moral und Recht im Staat nach Kant und Hegel*, Freiburg 2008.

- Rapic Smail, *Ethische Selbstverständigung. Kierkegaard Auseinandersetzung mit der Ethik Kants und der Rechtsphilosophie Hegels*, Berlin–New York 2007.
- Ripstein Arthur, *Force and Freedom. Kant's Legal and Political Philosophy*, Cambridge 2009.
- Ritter Christian, *Der Rechtsgedanke Kants nach den frühen Quellen. Zugl. Freiburg (Breisgau), Univ., Diss., 1968*, Frankfurt am Main 1971.
- Sadun Bordonni Gianluca, *Kant e il diritto naturale. L'Introduzione al Naturrecht Feyerabend*, [w:] *Rivista Internazionale di Filosofia Del Diritto* 2007 (84/2), s. 201–281.
- Scholz Gertrud, *Das Problem des Rechts in Kants Moralphilosophie. Köln, Univ., Diss., 1972*, Köln 1972.
- Schopenhauer Arthur, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Leipzig 1987.
- Schreiber Hans-Ludwig, *Der Begriff der Rechtspflicht. Quellenstudien zu seiner Geschichte. Zugl. Bonn, Univ., Diss., 1965*, Berlin 1966.
- Schwartz Maria, *Der Begriff der Maxime bei Kant. Eine Untersuchung des Maximenbegriffs in Kants praktischer Philosophie*, Berlin 2006.
- Siep Ludwig, *Wozu Metaphysik der Sitten? Bemerkungen zur Vorrede der Grundlegung*, [w:] Otfried Höffe (red.): *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Ein kooperativer Kommentar*. 3., erg. Aufl., Frankfurt am Main 2000, s. 31–44.
- Willaschek Marcus, *Why the Doctrine of Right does not belong in the Metaphysics of Morals. On some Basic Distinctions in Kant's Moral Philosophy*, [w:] B. Sharon Byrd und Joachim Hruschka (red.), *Themenschwerpunkt: 200 Jahre Kants Metaphysik der Sitten*, Berlin 1997. s. 205–227.
- Willaschek Marcus, *Right and Coercion. Can Kant's Conception of Right Be Derived from his Moral Theory?*, [w:] *International Journal of Philosophical Studies* 2009 (17/1), s. 49–70.
- Wood Allen W., *Kant's Doctrine of Right: Introduction*, [w:] Otfried Höffe (red.), *Immanuel Kant, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Berlin 1999, s. 19–39.
- Wood Allen W., *The Final Form of Kant's Practical Philosophy*, [w:] Mark Timmons (red.), *Kant's Metaphysics of Morals. Interpretative Essays*, Oxford 2002, s. 1–21.
- Żelazny Mirosław, Stark Werner, *Zu Krzysztof Celestyn Mrongovius und seinen Kollegheften nach Kants Vorlesungen*, [w:] Reinhard Brandt, Werner Stark (red.), *Neue Autographen und Dokumente zu Kants Leben, Schriften und Vorlesungen*, Hamburg 1987, s. 279–292.

Abstract

The Refounding of Right. Kant's Critical Justification of Right in the lecture notes *Moral-Mrongovius II*

Immanuel Kant's major book on his legal and political philosophy, the *Doctrine of Right*, appears in 1797. Therefore, many scholars have argued that Kant's entire legal philosophy has only been developed in the late 1790s and that it is for the most part independent from his critical writings on moral philosophy dating in the 1780s. This article, however, tries to prove the contrary by analyzing the 1784 lecture notes *Moral-Mrongsivius II* given by *Christoph Coelestin Mrongsivius*, who attended Kant's lecture on moral philosophy at that time. Those lecture notes not only prove that Kant's concept of right has already been worked out in 1784. Even more: *Moral-Mrongsivius II* indicates that Kant considered his legal philosophy as an integral part of his overall critical moral philosophy.

Key words: Kant Immanuel, Doctrine of Right, Lecture Notes, Moralphilosophie, Mrongsivius II